

नवभारत

जुलै - ऑगस्ट - सप्टेंबर २०२२

नवभारत

या अंकातील लेखांत व्यक्त झालेल्या मतांशी संपादक व प्राज्ञपाठशाळांमंडळ सहमत असतीलच, असे नाही.

नवभारतची भूमिका*

मानवाच्या व मानवसंस्कृतीच्या विकासास व उन्नतीस पोषक होईल अशा प्रकारे महाराष्ट्रीय जीवनाचा व संस्कृतीचा विकास करणे, हे या मासिकाचे ध्येय व उद्दिष्ट आहे.

ध्येयप्रवण व्यक्तींनी स्वोन्नतीच्या हेतुपूर्तीसाठी जे आपले सांस्कृतिक मूल्यमापन ठरविलेले असेल, उच्च वातावरणातील जो अभिजात अनुभव स्वतःच्या साधनेने संगृहीत केलेला असेल, त्याचे दिग्दर्शन हेच संस्कृतिपोषक वाङ्मय होऊ शकते, असा संचालक व संपादक मंडळ यांचा विश्वास आहे.

या मासिकात येणा-या लेखांत कोणत्याही विशिष्ट मताचा, वादाचा, पक्षाचा किंवा पंथाचा प्रचार करण्याचा हेतू नाही.

संचालक व संपादक-मंडळातील सर्व व्यक्ती यांचेही सर्व विषयांत मतैक्य आहे, असे नाही. मानवी जीवनविषयक व सांस्कृतिक मूल्यांसंबंधी सदृश अशा दृष्टिकोणानेच त्यांना एकत्र आणले आहे. तथापि प्रत्येकाचे व्यक्तिवैशिष्ट्य व विचारस्वातंत्र्य यांचा विनाश न होता विकास व्हावा या दृष्टीनेच त्यांचे सहकार्य राहिले. प्रत्येक व्यक्ती आपल्या नावाने प्रसिद्ध होणा-या लेखाबद्दलच जबाबदार राहिले.

मासिकात प्रसिद्ध होणा-या प्रत्येक लिखाणात सत्यनिष्ठा, संयम आणि सहिष्णुता असतील अशी काळजी घेतली जाईल.

* नवभारत, ऑक्टोबर १९४७, वर्ष १ ले, अंक १ मधील कै. शंकरराव देव यांच्या 'संचालकांचे मनोगत' मधून.

प्राज्ञपाठशाळांमंडळ

अध्यक्ष व विश्वस्त :

सरोजा भाटे

प्रमुख संपादक :

अशोक कृष्णाजी जोशी
भ्रमणध्वनी : ९४२२०६४९७५

संपादक मंडळ :

राजेंद्र प्रभुणे
शंतनू अभ्यंकर
नीरज हातेकर
सलील वाघ

संपादकीय पत्रव्यवहार :

संपादक, नवभारत मासिक,
द्वारा : प्राज्ञपाठशाळांमंडळ, ३१५,
गंगापुरी, वाई - ४१२ ८०३ (जि. सातारा).
दूरध्वनी : (०२१६७) २२०००६
ई-मेल :- ppmwai@gmail.com

व्यवस्थापकीय पत्रव्यवहार :

सौ. नीता गायकवाड
व्यवस्थापक, नवभारत मासिक,
द्वारा : प्राज्ञपाठशाळांमंडळ, ३१५,
गंगापुरी, वाई - ४१२ ८०३ (जि. सातारा).
भ्रमणध्वनी : ८१४९९९५९०४

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकाला अनुदान दिले असले तरी या नियतकालिकातील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व राज्य शासन सहमत असेलच, असे नाही.

नवभारत

जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर

जोडअंक २०२२

अनुक्रमणिका

-
- ✦ संपादकीय ७
- ✦ वैज्ञानिक दृष्टिकोन ११
सुधीर बेडेकर
- ✦ लेखमाला - नवे कवी नवी कविता - ३
विस्थापनाचे अस्वस्थ वर्तमान अधोरेखित करणारी कविता २४
योगिनी सातारकर-पांडे
- ✦ लेखमाला - नवे कवी नवी कविता - ४
चिंतनशीलता आणि भावनात्मकता यांचा
एकत्रित अनुभव देणारी कविता ३०
अंजली कुलकर्णी
- ✦ लेखमाला - जुने इंग्रजी ग्रंथ : लेख - ४
'सोशल बॅकग्राउंड ऑफ इंडियन नॅशनॅलिझम' ३८
(लेखक - ए. आर. देसाई)
रामदास भटकळ
- ✦ एशियन ड्रामा ४७
पन्नलाल सुराणा

- ✦ धीरोदात्त विचारवंत - कार्यकर्त्यांची प्रबोधक कहाणी ५०
गजानन अपिने
- ✦ गोवा मुक्तीसाठी भारताची लष्करी कार्यवाही आणि गांधी विचार ६७
निलेश वळकुंजे
- ✦ “पंडिता रमाबाई यांचा इंग्लंडचा प्रवास”, स्त्रियांची प्रवासवर्णने :
स्त्रीवादी इतिहास समीक्षा चर्चाविश्वातील रचनात्मक संवाद ८२
स्वाती राजन
- ✦ पुस्तक परीक्षण
राजर्षी शाहूंच्या समाजक्रांतिकारी विचारकार्याचा सर्वस्पर्शी वेध १००
अरुण शिंदे

-
- ✦ अमृतमहोत्सव बोधचिन्ह : चिरंतना दीक्षित, पुणे
- ✦ मुखपृष्ठ : आदिती कोटस्थाने, पुणे
- ✦ मुद्रितशोधन : प्रीता कानिटकर, पुणे

“पंडिता रमाबाई यांचा इंग्लंडचा प्रवास”, स्त्रियांची प्रवासवर्णने : स्त्रीवादी इतिहास समीक्षा चर्चाविश्वातील रचनात्मक संवाद

स्वाती राजन

संक्षिप्त गोषवारा :

इंग्लंडहून पंडिता रमाबाई यांनी सुबोध पत्रिकेचे संपादक द्वा. गो. वैद्य यांना एक दीर्घ पत्र लिहिले होते. या पत्राची पुस्तकरूपी छपाई म्हणजे, पंडिता रमाबाई यांचा इंग्लंडचा प्रवास हे होय. भारत ते इंग्लंड बोटीतून केलेला प्रवास, हा या पत्राचा मध्यवर्ती विषय आहे. स्त्रीवादी विचारधारेच्या उपशाखांमधील 'स्त्रीवादी प्रवासवर्णनांची समीक्षा' एक महत्त्वाचा आयाम आहे. या लेखन साहित्याची समीक्षा स्त्रीवादी चळवळीत पंडिता रमाबाईंची 'प्रवासवर्णन लेखिका' म्हणून ओळख निर्माण करून देणारी आहे. प्रवास आणि प्रवासाशी निगडित सर्व कृती, उपक्रम, लेखन साहित्य पुरुषांचे अधिकारक्षेत्र म्हणून परिचित असलेले होते. या क्षेत्रात स्त्रीचा वावर १९ व्या शतकात अनोखी बाब होती. स्त्रियांनी धडाडीने एकट्याने प्रवास करणे, त्या प्रवासातील वैचित्यपूर्ण अनुभव जोखमीने भारित अशा धोक्यांना सामोरे जाण्याची मानसिक तयारी, प्रवासात आलेल्या अनुभवांची टिपणे काढून त्याची छपाई, या बाबी तर त्या काळातील विलक्षण आणि दुरापास्त गोष्टी होत्या. हे पत्रलेखन म्हणजे मुक्तपणे केलेली अभिव्यक्ती होय.

सूचक शब्द /संकल्पना : स्त्रीवाद, प्रवासवर्णन, समीक्षा, स्त्रीवादी साहित्यकृती, धैर्य.

गृहीतक :

स्वतःवर होणा-या अन्यायाचा निषेध नोंदवणे, हा सर्वसाधारणपणे स्त्रीवादाचा पहिला टप्पा होय. स्त्रीवादी विचारधारेत - निषेध करण्याविषयीची जाणीव, तिचे प्रकटीकरण, आजूबाजूच्या सामाजिक वातावरणात घेतली जाणारी नोंद या सर्व प्रक्रिया समाविष्ट असतात. पुरुषप्रधान व पितृसत्ताक समाजात स्त्रीचे शोषण होते, हे गृहीतक स्त्रीवादी विचारसरणीचा पायाभूत

आधार आहे. थोडक्यात, स्त्री-पुरुष समानतेचा आग्रह, स्त्रीच्या हक्कांचे आणि अधिकारांचे समर्थन करणारे विचारसूत्र म्हणजे स्त्रीवाद होय. संशोधन-अभ्यासासाठी विचारार्थ घेतलेल्या पुस्तकातून विस्तृतपणे स्त्रीवादी मूल्यधारांची मांडणी आढळते. पंडिता रमाबाईंच्या साहित्यकृतीचे स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यातून आकलन करून घेताना त्यांची स्वतःची स्त्रीवादी प्रतिमा स्पष्ट होते. तसेच, वासाहितिक कालखंडातील स्त्री व तिची सामाजिकता यांच्या प्रतिमांचाही उलगडा होतो. पंडिता रमाबाईंची लेखनशैली, वैचारिक प्रकटीकरण, चिकित्सक वृत्ती याचा परिपाक म्हणजे, आत्मशोधातून त्यांनी घेतलेला स्वतःचा वेध आणि आत्मसंवादातून त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे उलगडत जाणारे पैलू होत. त्यांचे लेखन स्त्रीवादी इतिहास-समीक्षेअंतर्गत येणा-या नवनवीन आयामांचे दर्शन घडवणारे आहे. पंडिता रमाबाईंचा इंग्लंडचा प्रवास हे स्त्रीवादी प्रवासवर्णनाच्या अंगाने समीक्षेच्या कसोटीस पुरेपूर उतरते. यामध्ये धैर्य, कृतिशीलता, स्वयंनिर्णयांप्रति बांधिलकी, सुप्तावस्थेतील समस्यांना धैर्याने सामोरे जाण्याची मनोवस्था, परकीय म्हणून राहण्याची तयारी, नवे जग अनुभवण्यासाठी येणा-या अडथळांचा सामना करण्याची तयारी, अशा अनेक पैलूंचा चिकित्सक अभ्यास करण्याची संधी वाचकाला उपलब्ध होते.

स्त्रीवादी इतिहास समीक्षेच्या मुद्द्यांची रूपरेषा :

या पुस्तकाची स्त्रीवादी इतिहास समीक्षा प्रामुख्याने खालील काही मुद्द्यांच्या आधारे केली आहे -

बंदिस्त समाजाच्या चौकटी मोडून स्त्री उन्नतीच्या संदर्भाने अधिक उदारमतवादी अशा स्थळी प्रयाण केल्याने वैयक्तिक जगाची चौकट, अनुभवविश्व रुंदावण्याच्या शक्यतांची चौकशी करणे, ही विशिष्टता

तपासणे. त्याप्रमाणेच दोन भिन्न संस्कृतींमधील संवादामुळे दोन विभाजित घटकांमध्ये सामाजिक-सांस्कृतिक गुंतागुंतीतून, विभिन्नतेतून आकारास येणारी स्त्रीवादी स्वभाववैशिष्ट्ये आणि लाक्षणिक अभिव्यक्ती यांचा मागोवा घेण्याचे उद्दिष्ट अधोरेखित करणे. वसाहतवादी आणि वासाहतिक यातील श्रेणीबद्ध संरचनेतील समीकरणे, दर्शक या नात्याने विविध पैलू वाचकांपर्यंत पोहोचविण्याचे प्रवासवर्णने हे एक माध्यम या दृष्टिकोनातून विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न महत्त्वाचा ठरतो. प्रवास करणा-या स्त्री-व्यक्तिरेखा निराळ्या संस्कृतीत संक्रमण करतेवेळी एक वैशिष्ट्यपूर्ण अवकाश स्वतःकरता निर्माण करतात. नव्या संस्कृतीला सामोरे जातेवेळी नवनव्या कल्पना, वैचारिक विश्व यांची जडणघडण होते. या सर्व जैविक प्रक्रियेत नवीन संपर्कक्षेत्राची निर्मिती होते. या वाटाघाटी, अनुभवविश्व प्रवासवर्णनातून मांडली जातात. त्याचा स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यातून धांडोळा घेणे.

इतिहास समीक्षेच्या अभ्यासक्षेत्रात स्त्रियांनी लिहिलेल्या प्रवासवर्णनांचे अध्ययन विस्तृत झाले आहे. पाश्चिमात्य राष्ट्रांत स्त्रीवादी चळवळीने महत्त्वपूर्ण भूमिका या क्षेत्रात पार पाडली आहे. भारतातही स्त्रियांच्या प्रवासवर्णनांचा अभ्यास स्त्रीवादी लेखन चळवळीतून उदयास आला. त्यातील ठळक उदाहरणे पुढीलप्रमाणे -

१. इंदिरा घोस, १९९८, *वुमेन ट्रॅव्हलर्स इन कलोनियल इंडिया : द पॉवर ऑफ द फिमेल गेझ*,
२. प्रसुन चटर्जी, २०१२, *जेन्डर अँड ट्रॅव्हल रायटिंग इन इंडिया*, शतक १६००-१७००, समाविष्ट सोशल सायंटिस्ट,
३. सुक्ला चटर्जी, २०१६, *गेझिंग अक्रॉस द डिव्हाईड इन द राज : व इम्पिरीयल अँड व कोलोनोलाईझ्ड व्हर्ग ऑफ द आदर* इत्यादी.

स्त्रियांनी लिहिलेल्या प्रवासवर्णनांचा अभ्यास १९८०च्या दशकात अधिक सखोल आणि वेगाने होण्यास सुरुवात झाली. पाश्चान्त्य जगतात १८ व्या - १९ व्या (अठराव्या-एकोणिसाव्या) शतकात झालेले प्रवासी स्त्रियांचे लेखन ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून

जतन केले आहे. शिवाय अशा लेखनाचा शोधही घेतला जात आहे. तत्पूर्वी दूर पल्ल्याचा प्रवास व प्रवासवर्णने लिहून प्रकाशित करणे यावर पुरुषांची मक्तेदारी रूढ होती. परंतु जसजसे स्त्रियांनी केलेले प्रवास प्रवासवर्णनांच्या माध्यमातून प्रकाशझोतात येऊ लागले, तसतसे हे क्षेत्र फक्त पुरुषांचे नसून स्त्रियांचेही बहुमोल व गुणवत्तापूर्वक योगदान या क्षेत्रात आहे, हे सिद्ध होऊ लागले. पुरुषकेंद्री व्यवस्थेत स्त्रीने समुद्रपर्यटन करणे म्हणजे स्त्रीवादी हस्तक्षेप होता. म्हणूनच, या निमित्ताने स्त्रीवादी चळवळीकरता नावीन्यपूर्ण क्षेत्र गवसले. पंडिता रमाबाईंनी लिहिलेली दोन प्रवासवर्णने आज स्त्रीवादी इतिहास समीक्षेकरता उपलब्ध आहेत. पंडिता रमाबाईंनी इंग्लंडवरून एक प्रदीर्घ पत्र महाराष्ट्रातील त्यांचे एक स्नेही *सुबोध पत्रिके*चे संपादक द्वारकानाथ गोविंद वैद्य यांना लिहिले. ते पत्र द्वा. गो. वैद्य यांनी पुस्तकरूपाने त्याच वेळी पंडिता रमाबाईंच्या परवानगीने छापले. त्यानंतर त्या पुस्तकाची द्वितीयावृत्ती डिसेंबर १९८८ मध्ये 'महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ'तर्फे *पंडिता रमाबाई यांचा इंग्लंडचा प्रवास* या नावाने छापली गेली. या पुस्तकात दोन भाग आहेत. भाग एक : 'इंग्लंडचा प्रवास' लेखिका : पंडिता रमाबाई; भाग दोन : 'जीवन चरित्र', लेखक : द्वारकानाथ गोविंद वैद्य, संपादक *सुबोध पत्रिका*.

उपरोक्त पुस्तकाच्या निवेदनात मा. सुरेंद्र बारलिंगे, अध्यक्ष, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, यांनी हे पुस्तक कसे मिळवले याची माहिती दिली आहे. ती उल्लेखनीय असल्याने येथे उद्धृत केली आहे. पंडिता रमाबाई यांनी आपल्या इंग्लंडच्या प्रवासाचे वर्णन त्यांचे एक मित्र श्री. द्वारकानाथ गोविंद वैद्य यांना पत्राच्या रूपाने लिहून कळवले होते. ते अनेक वर्षांपूर्वी प्रसिद्धपण झाले. शिवाय या पत्रासोबत श्री. वैद्य यांनी पंडिता रमाबाई यांचे अल्पसे चरित्रही जोडले होते. हे पुस्तक दुर्मीळ आहे. पंडिता रमाबाई मुक्ती मिशन'कडून हे पुस्तक आम्हाला मिळवता आले आणि आज ते मंडळाच्यावतीने

पुनश्च प्रकाशित होत आहे. त्यामुळे इतिहासाची काही जुनी पाने नवीन पिढीला कळावीत.

वरील विवेचनावरून असे समजते की, मूळ पुस्तकाची प्रत अन्य ठिकाणी उपलब्ध नसावी, असेल, तरी ती समोर आली नसावी. प्रथमावृत्तीचा आशय जसा आहे तसा छापला आहे, कारण आशयातील व आशय क्रमाच्या बदलाबाबत उपरोक्त निवेदनात कोणतेही भाष्य नाही.

श्री. द्वा. गो. वैद्य यांनी छापलेल्या पुस्तकात 'सूचना' या शीर्षकाखाली कोणत्या उद्दिष्टाने पंडिता रमाबाईंचे पत्र छापले, हे स्पष्ट केले आहे - ही हकीकत पंडिताबाई यांनी येथील आपल्या एका मित्रास लिहून कळवली. ती त्याने पंडिताबाईंच्या परवानगीने पुस्तकरूपाने छापली आहे. या पुस्तकाचा छापण्याचा खर्च भागता, काही पैसा राहिल्यास तो पंडिताबाईंच्या विद्याभ्यासाच्या साहाय्यार्थ त्यांजकडे पाठवावा असा त्यांचा निश्चय आहे. याकरता बाईंच्या सर्व हितचिंतकांकडून या पुस्तकास आश्रय मिळेल अशी त्यास पूर्ण आशा आहे.

पंडिता रमाबाईंबद्दलची आस्था आणि त्यांची शिक्षणासाठी साहाय्य करण्याची तळमळ वरील सूचनेतून व्यक्त होते. या शोध प्रबंधाच्या विषयाला अनुसरून पुस्तकाचा पहिला भाग समीक्षेकरता घेतला आहे. पहिला भाग हा पंडिता रमाबाईंचे स्व-लिखित आहे. पंडिता रमाबाईंनी हे प्रदीर्घ पत्र इंग्लंडला पोहोचल्यानंतर अल्पावधीतच लिहिले असावे असे पत्राचे वाचन करता लक्षात येते. हे नमूद करण्याचे कारण की, इंग्लंड येथील वास्तव्यातील स्वानुभवाचे उल्लेख पूर्ण पत्रात नाहीत. तसेच, पत्राच्या सुरुवातीला व शेवटी कुठेही तारखेचा उल्लेख नाही की विशिष्ट तारीख व दिवस यांचेही संदर्भ नाहीत.

पंडिता रमाबाई यांनी लिहिलेले दीर्घ पत्र, 'प्रवासी स्त्रीने केलेले प्रवासवर्णन' म्हणून जसे महत्त्वपूर्ण आहे; तसेच लेखिकेचे भावविश्व, मानसिक आंदोलने, संवेदनशीलता समजून घेण्याच्या दृष्टीनेही उल्लेखनीय आहे. पंडिता रमाबाईंनी आपल्या समवेत असणा-या

प्रवाशांची खाद्यसंस्कृती, राहणीमान यांचेही वर्णन केले आहे. त्या भारतातून २० एप्रिल १८८३ रोजी दुपारी सुमारे चार वाजता मुंबईहून बुखारा नावाच्या आगबोटीतून इंग्लंडकडे रवाना झाल्या... आणि त्या १६ मे १८८३ रोजी इंग्लंडला पोहोचल्या. तेथे पोहोचल्यानंतर सेंट मेरीज होम, वॉटेज बर्कशायर, इंग्लंड येथे स्थिरावल्यावर लगेचच त्यांनी हे पत्र लिहिले असावे, अशा आशयाची माहिती पत्राच्या शेवटच्या भागात नमूद केलेल्या लिखाणावरून स्पष्ट होते. मुंबई ते लंडन या प्रवासात ब-याच चांगल्या-वाईट प्रसंगांना पंडिता रमाबाई यांनी तोंड दिले. त्या प्रसंगांमधील बारकावे त्यांनी टिपले आहेत. मुळात पंडिता रमाबाईंचे स्वभाववैशिष्ट्य म्हणजे, त्या अधिक सकारात्मकरित्या जीवन कंठणारे व्यक्तिमत्त्व असल्याचे निदर्शनास येते. त्याला अनुसरूनच प्रवासातील सुखकारक आणि दुःखदायी प्रसंगांचे वर्णन त्यांनी केले आहे. वेगवेगळ्या प्रसंगांबाबत तर्क लढवण्याची त्यांची पद्धती उल्लेखनीय आहे. त्याप्रकारचे, उक्ती, वाक्प्रचार, उपमा, दाखले आणि स्पष्टीकरणांसहित लेखन करण्याची धाटणी अथवा शैली त्यांची असल्याने ते अधिक वाचनीय होते. त्यांनी निसर्ग वर्णनाचे रेखाटन प्रभावीपणे केले आहे. सृष्टी रेखाटने वाचताना त्यांची भाषेवरची पकड, वाङ्मयाचा अभ्यास, चपखल शब्दयोजना यांचा अनुभव येतो. पत्रलेखन कालावधीचा उल्लेख सापडत नाही. जहाज प्रवासात काढलेली टिपणे, जहाजावरचे रंजक अनुभव आणि इंग्लंडला पोहोचल्यानंतरचे सुरुवातीचे काही दिवस यांवर आधारित हे पत्र बेतले आहे, हे संदर्भासहित सांगता येते.

प्रवासवर्णनावर आधारित हे पत्र पंडिता रमाबाईंसारख्या मुक्त आणि स्वतंत्र आयुष्य जगणा-या व्यक्तीने लिहिलेले असल्याने, स्त्रीवादी मूल्ये आणि संदर्भ चौकट असलेले आहे. स्वतःकरता अवकाशनिर्मितीचे स्त्रीवादी सूत्र या पत्राचे मुख्य वैशिष्ट्य होय. लेखन करताना पंडिता रमाबाई हिंदू धर्माच्या पारंपरिक बंदिस्त चौकटीच्या बाहेर मोकळा

श्वास घेतानाची अनुभूती वाचकांना येते. जे दिसले, अनुभवले आणि नमूद करावेसे वाटले, ते म्हणजे हे पत्र होय. एकूण २६ दिवसांच्या प्रवासाचा विशाल पट उलगडवून दाखवताना बालपणीच्या आठवणी, कलकत्ता-महाराष्ट्र येथील वास्तव्यातील काही संस्मरणीय उल्लेख आवर्जून केले आहेत. ‘वैधव्य’ या हिंदू धर्मातील विदारक अशा तत्कालीन सामाजिक-धार्मिक व्यवस्थेची मानसिक आणि भौतिक बंधने पंडिता रमाबाईंनी प्रयत्नपूर्वक झुगारून दिली होती. परिणामी, लेखनातील मुक्त भाव त्यांचे व्यक्तिमत्त्व अधोरेखित करते.

इंग्लंडला जाण्याची पूर्वतयारी आणि त्यांच्या मित्रमंडळींनी इंग्लंडला जाण्यास घेतलेल्या आक्षेपांचे निरसन :

पंडिता रमाबाईंनी हे पत्ररूपी कथन *सुबोध पत्रिके*चे संपादक द्वारकानाथ गोविंद वैद्य यांना उद्देशून लिहिले आहे. *सुबोध पत्रिकेत* यापूर्वी द्वा. गो. वैद्य यांनी पंडिता रमाबाईंचा बालपणीचा संघर्ष, कलकत्त्यातील त्यांचे वास्तव्य, यांबाबतची माहिती *सुबोध पत्रिकेत* छापल्याचे उल्लेख पंडिता रमाबाईंनी पत्राच्या सुरुवातीच्या पहिल्या पानावर केला आहे. द्वा. गो. वैद्य स्वतः पंडिता रमाबाईंचा आदर व सहानुभूतीने विचार करणारे हितचिंतक आणि समर्थक होते.

पंडिता रमाबाई पत्राची सुरुवात अशी करतात की, ‘हा तिसरा अंक आहे. त्याचीच ही प्रस्तावना. सुमारे ७-८ वर्षांपर्यंत संपावयाचा नाही, असे माझे अनुमान आहे. परंतु, मनुष्याचे अनुमान सर्वकाही खरेच ठरते असे नाही. ईश्वर इच्छा काय असेल ती खरी.’^३ या विधानावरून भारत सोडताना सुरुवातीला तरी पाश्चात्य देशांमध्ये बरीच वर्षे राहून अध्ययन करण्याची त्यांची इच्छा आणि तयारी होती. बालपणापासून ते इंग्लंडला जाण्याचा निर्णय होईपर्यंतचे त्यांचे आयुष्य नाट्यमय घटनांनी भरलेले होते. त्यामुळे भविष्यातील योजनांबाबत त्या अनिश्चितता व्यक्त करतात असे दिसते. सन १८८०च्या दशकात हिंदू

विधवा स्त्रीने आपल्या लहान मुलीसह एकट्याने प्रवासाचा निर्णय घेऊन तो अंमलात आणण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य पंडिता रमाबाईंनी केले होते. तत्कालीन सामाजिक आणि धार्मिक चौकटीला हे आव्हान देणारे असल्याने त्यांना होणा-या विरोधासही तोंड द्यावे लागले. विरोधाला बळी न पडता तर्काधारित प्रत्युत्तरे दिली. येथे त्यांनी या योजनेच्या पूर्वतयारीबाबत सविस्तर भाष्य केले आहे. इंग्लंडला जाण्याची त्यांची कल्पना एक वर्षापूर्वीची होती. ‘मी तुम्हांस सुमारे एक वर्षापूर्वी कळवले होते की, काही दिवसांनी माझा युरोपात प्रवास करण्याचा विचार आहे. त्याप्रमाणे गेल्या एप्रिल महिन्याच्या विसाव्या तारखेस सायंकाळी सुमारे ४ वाजता मी मुंबईहून बुखारा नावाच्या आगबोटीतून इंग्लंडकडे रवाना झाले, हे तुम्हाला माहीतच आहे. माझे यावेळेस इकडे येणे हे मोठे साहस किंवा (तुमच्या मते) मोठ्या चुकीचे आहे. तुम्ही त्याची पुष्कळ कारणे दाखवलीत आणि एका पक्षी ती म्हणजे खोटी आहेत असे नाही, तरी कित्येक लोकांनी गैरसमजुतीमुळे किंवा आपल्या प्रकृतीप्रमाणे माझ्या इकडे येण्याचे उद्देश नाना त-हेचे कल्पून घेतले. ही गोष्ट खरोखरच दुःखास्पद आहे. असो.’^३ पंडिता रमाबाईंना खुद्द द्वा. गो. वैद्य यांनीही विरोध दर्शवल्याचे पंडिता रमाबाईंच्या पत्रात नमूद आहे. याही कारणाने त्यांनी द्वा. गो. वैद्य यांना पत्र लिहिले असावे. परंतु वैद्य यांचा मोठेपणा असा की, ते त्यांनी प्रसिद्ध केले. निःस्पृह संपादकाची भूमिका त्यांनी न्याय्यबुद्धीने पार पाडली.

इंग्लंडची प्रवासयोजना एक वर्षापूर्वीपासून त्यांच्या मनात घोळत होती. त्या दिशेने वर्षभर त्या प्रयत्न करत होत्या. प्रवास करण्यासाठी आवश्यक अर्थसाहाय्य *स्त्रीधर्मनीति* हे पुस्तक लिहून त्याच्या विक्रीतून उभे केले. मिशनरीजमधील सिस्टर्स, युरोपियन स्त्रिया यांच्याशी स्नेह जोडून इंग्लंडची बरीच माहिती त्यांनी मिळवली.^४ त्या लिहितात की, पुण्यात असता काही प्रसंगाने माझा आणि सेंट मेरीज होममधील सिस्टर सुपीरियर हिचा परिचय झाला होता. त्याचप्रमाणे,

आणखीही कित्येक युरोपियन स्त्रियांशी माझा बराच स्नेह जमला होता, म्हणून मी त्यांच्या जवळही सदरहू शोध केला. पंडिता रमाबाई यांना, त्यांची वयाने अगदीच लहान असलेली मुलगी मनोरमासह इंग्लंडला जावयाचे असल्याने होता होईल तितकी माहिती संबंधितांकडून घेतल्याचे नमूद केले आहे. प्रवास, तेथील वास्तव्य यांचा अंदाजे खर्च काढला होता. दरम्यान, इंग्लंडहून महाराष्ट्रात येणा-या सिस्टर्सना मराठी भाषा शिकविण्याकरता शिक्षिकेची गरज आहे, असे त्यांना समजताच त्यांनी ती संधी आहे हे ओळखून तातडीने इंग्लंडला जाण्याचा निर्णय घेतला. त्यांच्या राहण्याची, खाण्यापिण्याची सोय, वर वेतन त्यांना मिळणार होते. त्यांनी वेळ न काढता इंग्लंडला जावयाचे निश्चित केले.

पंडिता रमाबाईंनी महाराष्ट्रातील त्यांचे स्नेही, मित्रमंडळी, सुधारक अथवा तत्त्वचिंतक या सर्वांनी, कोणती कारणे पुढे करून विरोध केला, त्याचे सविस्तर वर्णन पंडिता रमाबाईंनी केले आहे. या पुस्तकाच्या स्त्रीवादी समीक्षेकरता इतिहासातील ही घटना महत्त्वपूर्ण असल्याने विरोधाची कारणे जशी पंडिता रमाबाईंनी दिली आहेत, ती तशीच येथे उद्धृत केली आहेत. तत्कालीन पुरुष तत्त्वचिंतक, सुधारक यांच्या वैचारिक मर्यादा यांमधून स्पष्ट होतात; तुलनेत पंडिता रमाबाईंनी आधुनिक मूल्यांची चौकट स्वीकारल्याचे दिसते. यामुळे त्यांचा आत्मविश्वासही दृढमूल झाला होता. परंपरा झुगारून नवीन पर्यायांचा अवलंब करत मार्गक्रमण करण्याचा त्यांनी निश्चय केला असावा, हे अधोरेखित होते. महाराष्ट्रातील सुधारणा चळवळ स्त्रीप्रश्नांबाबत उदासीन होती याची सिद्धता होण्यासाठी आवश्यक संदर्भ या कारणांमध्ये आढळतात - 'माझ्या मताच्या विरुद्ध जी कारणे माझ्या मित्रांनी दाखवली त्यांपैकी मुख्य अशी (पुस्तकातील कारणे अंक टाकून दिली असल्याने येथेही त्यानुसारच अंक वापरले आहेत.)

१. प्रकृतीची अशक्तता आणि मुलगी लहान आहे (हे सर्वांत सबळ).

२. इंग्रजी बोलता येत नाही.

३. मी इकडे निघून आल्यावर आर्य महिला समाज वगैरे निद्रा घेऊ लागतील.

४. ख्रिश्चन लोकांच्या सहवासात राहणे बरोबर नाही.

५. इंग्लंडसारख्या चैनबाजीच्या मुलखात या तरुण वयात येणे बरोबर नाही.

६. या देशाची मला माहिती नसून इकडे पुष्कळ लबाड लोकांपासून मला अपाय होण्याची भीती आहे.

७. इंग्लंडला गेल्यावर तिकडच्या वैभवाने डोळे दिपून जातील आणि मग स्वदेशप्रीती अगदी राहणार नाही.

८. एका गृहस्थानी तर मला असे सुचविले की, 'अहो इंग्लंडला मिससेस फॉसेट, मिस म्यानिंगसारख्या विद्वान बायांसमोर जाऊन तुम्ही काय बोलणार? तुम्हाला इंग्रजी पुरते समजतसुद्धा नाही!'

९. दुस-या एका गृहस्थानी म्हटले, 'अहो तुम्ही इंग्लंडला जाऊन जी-जी ठिकाणे पाहाल, त्यांचा इतिहास तुम्हाला माहीत नसला, तर त्या पाहण्यापासून काय फळ होणार? लंडनमध्ये एके ठिकाणी 'क्लिओपाट्राज निडल' नावाचा खांब आहे, तो पाहिलात तर तुम्हाला काय समजणार? अशा प्रकारच्या पुष्कळ गोष्टी तेथे तुमच्या पाहण्यात येतील म्हणून तुम्ही आधी सगळे इतिहास पाठ करा. आणखी असे की तुमचे वय अद्यापी लहान आहे वयोवृद्ध झाले म्हणजे मनुष्यात पुष्कळ वजन येते, तुम्ही आणखी दहा-बारा वर्षांनी तिकडे जा.'

१०. कोणी असे म्हटले की, "तुमचा वैद्यकी शिकण्याचा इरादा आहे तर तुम्ही येथे राहून चांगला अभ्यास करून मॅट्रिक्युलेशन परीक्षा पास झाला म्हणजे मग जा."

कोणाच्या मनाचा तर असा समज झाला की माझ्या स्वदेशीय मित्रांवर माझा अगदी विश्वास नसून माझा काय तो भरंवसा सर्व मिशनरी लोकांवरच आहे. इत्यादी."५

पंडिता रमाबाईंना इंग्लंडला जाण्यास विरोध करणा-यांमध्ये बहुतेक त्या काळातील पुरुषमंडळी होती. तीही सामाजिक कार्यात सहभागी असलेली शक्यता अधिक. कारण पंडिता रमाबाईंच्या कार्यक्षेत्राच्या आजूबाजूस असणारे हे तत्त्वचिंतक असावेत, असा अनुमान काढता येतो. या सूचनांमध्ये तत्कालीन पुरुषसत्ताकेंद्री आणि परंपरानिष्ठ मानसिकतेचे स्पष्ट प्रतिबिंब उमटले आहे. स्त्रीबाबतची अविश्वासनीयता, अर्धवट माहिती, साम्राज्यवाद-वसाहत या संघर्षातून येणारा न्यूनतेचा भाव, लिंगभेदावर आधारित सूचनांचे मोहोळ पंडिता रमाबाईंच्या अवतीभोवती होते. या पार्श्वभूमीवर, पंडिता रमाबाईंनी या सूचनांचे केलेले खंडन अभ्यसनीय आहे. पंडिता रमाबाई यांनी अशी खंत व्यक्त केली आहे की, ‘यावरून माझे इकडे येणे माझ्या वाचून बहुधा कोणासही सयुक्तिक किंवा बरे वाटले नाही ते स्पष्टच आहे.’^६ वयाच्या २२-२३ व्या वर्षी सातत्याने विरोधांचा सामना त्यांना करावा लागत होता, परंतु स्वतःचा आत्मविश्वास त्यांनी ढळू दिला नाही, माघार न घेता, खचून न जाता, आहे त्या परिस्थितीचा सामना करत स्वबळावर घेतलेल्या निर्णयांची अंमलबजावणी करण्याकरता प्रयत्नशील राहण्याची चिकाटी ही त्यांची स्वभाव वैशिष्ट्ये आक्षेपांच्या खंडनात आढळतात. स्वतःच्या अवकाशात त्या अन्य जवळच्या माणसांनाही हस्तक्षेप करू देत नाहीत. लोकाग्रह आणि टीका यांना बळी न पडता त्या स्पष्ट करतात की, “... परंतु प्रत्येक मनुष्याचा असा स्वभाव असतो की, त्याला त्याने काय करावे आणि काय न करावे यांचे चांगले ज्ञान आहे असे वाटते. (आणि ते असतेही. उदाहरणार्थ जेव्हा पाप किंवा पुण्य कर्मात मनुष्य प्रवृत्त होतो त्यावेळेस चांगले कोणते आणि वाईट कोणते हे त्याचा विवेक त्याला सांगत असतो. हे सर्वास माहीत आहे...) मी ही मनुष्य जातीच्या बाहेर नाही, तेव्हा मलाही तसे वाटणे हे स्वाभाविकच आहे.”^७ पंडिता रमाबाईंनी त्यांच्यावरील आक्षेपांचे निराकरण करतेवेळी इंग्लंडला जाण्याच्या निर्णयामागील भूमिका विशद

केली आहे, ती पुढे सारांश रूपात आहेत -

स्वतःच्या प्रकृतीची त्यांनी अनुभवी युरोपियन (सिव्हिल सर्जन) डॉक्टरांकडून तपासणी करून घेतली. त्यात त्या अत्यंत स्वस्थ आणि निरोगी आहेत असे निदर्शनास आले. थंड हवामान, मुलगी लहान असल्याची कारणे त्यांनी खोडून काढली. भारतात भिन्नभाषीय प्रांतात राहून भाषा शिकणे झाले हा अनुभव नमूद करून इंग्रजी भाषा इंग्रजी लोकांच्या सान्निध्यात राहून शिकणे होईल, असे खात्रीचे उत्तर दिले. आर्य महिला समाजाच्या शाखा महाराष्ट्रात विखुरलेल्या असल्याने, प्रत्येक ठिकाणी जाऊन कार्य करणे भारतात राहूनही शक्य नाही. कारण मला कृष्णासारखी पुष्कळ रूपे घेऊन सर्व ठिकाणी राहता येत नाही, असे त्या नमूद करतात. ख्रिश्चन लोकांच्या सहवासात राहणे बरोबर नाही या आक्षेपास त्यांनी बराच मोठा प्रतिवाद केला आहे त्यातील सारांशरूपाने महत्त्वाचे मुद्दे पुढीलप्रमाणे,

१. पंडिता रमाबाईंनी ख्रिश्चन धर्माचा अभ्यास केला होता. २. हिंदूधर्म आणि ख्रिश्चन धर्मातर्गत असलेल्या पंथांबाबत तुलनात्मक विवेचन करताना दोन्ही धर्मातील साम्य आणि भेद यांची चर्चा त्यांनी केली आहे. ३. सद्यःस्थितीत दोन्ही धर्म त्यांना समपातळीवरच आहेत, असा संदेश पत्रात लिहिला आहे. ४. इंग्लंडला जाण्याकरता कोणाकडूनही आर्थिक साहाय्य न घेण्याचे कारण असे की ते, इंग्लंडला जाण्याविषयी त्यांना अडवतील. “मी सर्वांच्या मताविरुद्ध इकडे निघून आले हे उघडच आहे...”^८ ख्रिश्चन लोकांमध्ये राहण्याविषयी त्यांना कोणतीही समस्या व पूर्वग्रह नाहीत हे त्यांनी मांडणी केलेल्या मुद्द्यांवरून स्पष्ट होते.

पंडिता रमाबाईंनी बहुतेक सर्व आक्षेपांची स्पष्टीकरणे देताना भारत आणि महाराष्ट्र संबंधी असलेल्या परिस्थितीचे विश्लेषण सुयोग्य अशी उदाहरणे दिली असल्याने, पुढे त्यातून प्रतिवाद झाल्याचे उल्लेख नाहीत. त्यांनी उद्धृत केलेल्या उदाहरणांपैकी एक उदाहरण दाखला म्हणून दिला आहे. “दुस-या

बाजीरावांनी साठ वर्षांच्या वयात अंध झाल्यावर अग्नीहोम कायम ठेवण्याकरता ९-१० वर्षांच्या एका मुलीशी लग्न केले होते. या बाईसाहेब आता नेपाळात आहेत. कपाळ आमच्या हिंदुस्थानातील बायकांचे ! बाजीरावसाहेब आमच्या जातीचे राजे असून नात्याने माझे माणूस होते तरी ते आपले म्हणून त्यांचे दुर्गुण माझे आवडते नाहीत.”^{१९} या उदाहरणातून स्त्रियांची विदारक परिस्थिती आणि पुरुषकेंद्रीव्यवस्थेची स्त्री कशी बळी ठरते, हे त्या निदर्शनास आणून देतात.

त्या स्वतःविषयी म्हणतात की, “मला या चैनबाजीच्या मुलखातच माझ्या मनाची परीक्षा करावयाची आहे. असो.”^{२०} आत्मविश्वास आणि धैर्य या दोहोंची प्रचिती येते. लबाड लोकांपासून अपाय या मुद्द्याचे निरसन, चर्चेच्या परिसरात असलेले सुरक्षित वातावरण, राहण्याची व्यवस्था यांविषयी सविस्तर माहिती देऊन केले आहे. पुढे भारतातील एक उदाहरण त्या आवर्जून देतात - “एका ६५ वर्षांच्या गृहस्थाने ११ वर्षांच्या एका मुलीच्या बापाला ३०,०००/- रुपये देऊन तिच्याशी लग्न लावले हे आपल्याच माहीत असेलच. असे पुण्यात आमच्या देशात हजारो आहेत.”^{२१}

मुली-स्त्रिया यांची भारतात पितृसत्ताक व्यवस्थेमुळे फसवणूक, पिळवणूक होते, त्यामुळे त्या दैन्यावस्थेशिवाय पर्याय त्यांच्याकडे उरत नाही. हा विचार यातून प्रसृत होतो. यातून त्या एतद्देशियांच्या आत्मपरीक्षांच्या गरजेचेही प्रतिपादन करतात. स्वतः घेतलेला निर्णय तडीस नेण्याची प्रबळ इच्छा आणि आत्मविश्वास यांची झलक ठिकठिकाणी दिसते. इंग्लंडमधील वैभवाने डोळे दिपून आपल्या जन्मभूमीचा विसर पडणे, या आक्षेपास त्यांनी प्रतिवाद असा केला आहे की, “इंग्लंडात येऊन इकडच्या वैभवाने डोळे दिपून आपल्या जन्मभूमीला तुच्छ मानणारे नरपिशाच आमच्या दुर्दैवी मातेच्या पोटी पुष्कळ उपजले आहेत यात संशय नाही. परंतु हल्ली तर मला असे वाटते की, माझ्या आईवरची माझी प्रीती कमी होईल अशी पिशाच प्रकृती अद्यापि माझ्यात शिरली नाही

आणि ईश्वरकृपेने तसे न होवो !”^{२२} हे विधान अधिक कठोर असले तरी त्याचा मथितार्थ मातृभूमीविषयीची आस्था आणि निष्ठा सांगणारेच प्रतिपादन आहे. पुरुषसत्ताक व्यवस्थेचे सामर्थ्य स्त्रियांना सतत कमी लेखून त्यांच्यावर अविश्वासाचा शिक्का मारणे, ही मेख पंडिता रमाबाईंच्या लक्षात आली होती. म्हणूनच इतक्या सडेतोडपणे त्या प्रतिवादास तयार होतात. दुय्यमत्वाला नाकारून व्यक्तिस्वातंत्र्याचा पुरस्कार त्या करतात.

इंग्लंडमधील विद्वान स्त्रिया मिससेस फॉसेट,^{२३} मिस मॅनिंग^{२४} वगैरेंसमोर व्याख्याने देणे पंडिता रमाबाईंना जमणार नाही. विरोध दर्शवणा-या मतास उत्तर देताना पंडिता रमाबाईंनी इंग्लंडला जाण्याचे उद्दिष्ट आणि भूमिका स्पष्ट केली. “मिससेस फॉसेट, मिस मॅनिंग वगैरे बायांच्या समोर व्याख्याने देण्याकरताच माझे या देशात येणे आहे असा ज्यांचा समज झाला त्यांस माझे एवढेच उत्तर की, तो दिवस येण्यास अद्यापि ७-८ वर्षे विलंब आहे... माझा उद्देश त्याहीपेक्षा मोठा आहे, एकही अक्षर न बोलता सिद्धीस जाईल, आणि तो जावो, अशी माझी ईश्वरापाशी प्रार्थना आहे.”^{२५} पुरुषकेंद्री दबावाखाली असलेल्या व्यवस्थेच्या विरोधी भाष्य करून त्यांनी स्वतःची बाजू निर्भयतेने मांडली. त्या विषण्ण झाल्या नाहीत, ही स्त्रीवादी दृष्टीने वैशिष्ट्यपूर्ण बाब होती. या कठीण प्रसंगाला त्या सामोरे गेल्या. स्वतःची उद्दिष्टे, ध्येयपूर्तीपर्यंत नेण्याचा निश्चय त्यांचा अविचल होता. पुरुषसत्ताकेंद्री व्यवस्थेतील स्त्रियांबाबतची नकारात्मकता, दडपणाचे वातावरण, मानसिक ओढाताण यांची बाधा त्यांनी स्वतःला होऊ दिली नाही.

निर्णयाशी तडजोड न करता, स्वयंप्रेरणा बळकट ठेवणे त्यांनी साध्य केले.

इतिहासातील अशी व्यक्तिमत्त्वे, एकविसाव्या शतकातील स्त्रीवादी चळवळीस सामर्थ्य देणारी मुख्य स्रोत आहेत. पंडिता रमाबाईंच्या या दीर्घ पत्रामुळे त्या काळातील पुरुषकेंद्री व्यवस्थेच्या मानसिकतेचा अभ्यास करण्यास एक विश्वसनीय

लिखित साधन उपलब्ध होते. प्रतिकूल परिस्थितीशी सामोरे जाण्यासाठी पंडिता रमाबाईंचा स्त्रीवादी हस्तक्षेप, पद्धती आणि अवकाश मोकळा करून घेण्याचा विवेक' याची पुष्टी या पत्रलेखनातून होते. एलेन शोवाल्टर यांच्यामते, “स्त्रीलेखन ही एका उपसंस्कृतीची निर्मिती आणि स्रोत आहे. मुख्य प्रवाही वर्चस्ववादी व सामर्थ्यशाली व्यवस्थेची नाते सांगत ती उत्क्रांत झाली. या उत्क्रांतीतून स्त्रीत्वाचे वास्तववादी भान, दैनंदिन जगण्याच्या सीमारेषा रुंदावत स्वत्वाचा शोध घेण्याच्या दिशेने स्त्रीलेखनाची वाटचाल झाली. त्याप्रमाणेच कौटुंबिक आणि सामाजिक परिवेशातील स्वतःच्या स्थाननिश्चितीच्या गरजेतून झाली आहे.”^{१६}

‘ज्या देशाचा इतिहास माहीत नाही त्या देशात जाण्यापूर्वी त्याचा अभ्यास करावा’ असा उपदेश कोणा एका मित्राने त्यांना केला होता. पंडिता रमाबाईंचे यावर स्पष्टीकरण असे की, ‘घरात बसून इतिहास तोंडपाठ केल्याने जेवढे ज्ञान होईल, त्यापेक्षा प्रत्यक्ष पाहिल्याचे ज्ञान जास्ती आहे, असे माझ्या अल्पबुद्धीला वाटते,’ असे त्यांनी नमूद केले आहे. पंडिता रमाबाई कलकत्ता येथे होत्या, त्यावेळी सभा, धर्मग्रंथांवरील चर्चा यांमध्ये सहभागी होण्यास त्यांना आमंत्रित केले जाई. त्या अनुभवांचा त्यांना आपली बाजू मांडण्यास निश्चित उपयोग झाला होता. अभ्यास आणि तर्काच्या आधारे त्या परखडपणे आपली बाजू सांगत असत.

हिंदुस्थान आणि इंग्लंड येथील शिक्षणपद्धती आणि आकृतीबंधाचा तुलनात्मक अभ्यास, भारतातील शिक्षणाच्या मर्यादा यांचा अंदाज त्यांना होता. वैद्यकीय शिक्षणाची काही वर्षे भारतात पूर्ण करून नंतर पुढील शिक्षणाकरता इंग्लंडला जावे, असे कोणी एकाने त्यांना सुचवले होते. त्यावर त्या सांगतात की, ...येथे वैद्यकी शिकून कानांचे वैद्य, दातांचे वैद्य, पोटाचे वैद्य म्हणून ओरडत चूर्ण, अर्क वगैरे देत फिरण्याचाच केवळ माझा इरादा नाही, माझा उद्देश त्यापेक्षाही मोठा आहे.

वरील स्पष्टीकरणाचा थेट संबंध त्यांनी

हंटर कमिशन पुढे दिलेल्या साक्षीशी आहे. त्याचा वृत्तांत दे. ना. टिळक यांनी त्यांच्या महाराष्ट्राची तेजस्विनी पंडिता रमाबाई या पुस्तकात दिला आहे. तो सारांशरूपाने पुढीलप्रमाणे आहे. “पंडिता रमाबाईंनी हंटर कमिशनपुढे खानेसुमारीच्या आकडेवारीसहित स्त्रियांच्या साक्षरतेची असलेली अत्यल्प संख्या, मुलींच्या शाळांविषयी टिप्पणी, मुलींच्या शाळांकरता शिक्षकांच्या योग्य पुरवठ्याची आवश्यकता, भारतातील शिक्षणपद्धतीतील मागासलेपणा, शाळा तपासणीकरता स्त्री-इन्स्पेक्टरची आवश्यकता आणि हिंदुस्थानात स्त्री-डॉक्टरांची अत्यावश्यकता यांची मांडणी केली होती.”...^{१७} वरील विवेचनाच्या आधारे हे स्पष्ट होण्यास मदत होते की, हंटर कमिशनपुढील साक्ष आणि विशिष्ट उद्दिष्टाने प्रेरित होऊन इंग्लंडला जाण्याचा घेतलेला निर्णय यामध्ये सुसंगत विचार स्थापित होतो.

पंडिता रमाबाईंच्या आगबोटीवरील प्रवासातील अनुभवांचे स्त्रीवादी आकलन :

पंडिता रमाबाईंच्या प्रवासास मुंबई येथून सुरुवात झाली. मुंबईमध्ये असताना आणि बोटीवर भेटण्यास आलेल्या आपतांचे, मित्रमंडळींचे आभार या पत्रात त्यांनी मानले आहेत. भारत सोडतेवेळी त्यांची मानसिक अवस्था कशी होती, याचे वर्णनही त्यांनी केले आहे. “माझ्या जन्मभूमीचा आणि देशबंधू व भगिनींचा दीर्घ वियोग होतेवेळेस मला परम दुःख व्हावे हे तर स्वाभाविकच आहे, परंतु माझ्याकरता ज्या कित्येक निःस्वार्थ प्रेमिक बंधू-भगिनींच्या डोळ्यातून अश्रुधारा वाहिल्या, त्या निरंतर माझ्या ध्यानात आहेत. त्यावेळेस त्या मनुष्यांस पाहून मला फारच दुःख झाले खरे, परंतु आता त्याच दुःखातून एक अननुभूतपूर्व आणि अनिर्वचनीय सुख उत्पन्न होत आहे... या जगात काही एक स्वार्थ आणि संबंध नसताना लोकांवर ज्यांची प्रीती असते, तेच धन्य आणि तेच सुखी.”^{१८} पंडिता रमाबाईंचे भावविश्व या पत्राद्वारे स्पष्ट होण्यास मदत होते. मित्रमंडळी आणि आप्त यांच्याविषयीची आपुलकीची भावना यांमध्ये व्यक्त केली आहे. कोणतीही कटुता त्यांच्या लेखणीत

आढळत नाही. कटू अनुभवांना मागे टाकून, अत्यंत संयमीत, प्रगल्भ आणि सकारात्मक विचारांच्या आधारे पुढील वाटचालीस प्रारंभ केल्याची सूचकता यात आहे. प्रत्यक्ष बोटीने किनारा सोडला, त्यावेळी भावुक होणे स्वाभाविक होते. त्या भावनिक कल्लोळाचे वर्णन पुढीलप्रमाणे - “माझी दृष्टी पोहोचली, तोपर्यंत मी परत जाणा-या माझ्या मित्रमंडळीस डोळे भरून पाहून घेतले. सुमारे दोन तासांपर्यंत समुद्रातून माझ्या प्रिय जन्मभूमीचा किनारा दिसत होता, तोपर्यंत मी डेकवर उभी राहून अनिमिष दृष्टीने (स्थिर दृष्टीने) त्याच्याकडे पाहत होते. त्यावेळेस माझ्या मनात किती प्रकारच्या कल्पना येत होत्या म्हणून सांगू! असा मनांतील हजारों भावनांचा एकच घोटाळा कधीच झालेला मला आठवत नाही. त्यावेळेस मी जशा अनंत कल्लोळमाला भीषण समुद्रात आगबोटीवर होते, तसाच एक समुद्र माझ्या हृदयात खवळला होता. त्यात किती तरंग वर येत होते आणि परस्परंशी झुंजून पुनः त्या अनंत सागर गर्भात कोठल्या कोठे लीन होऊन जात होते, ते मला सांगता येत नाही.”

१९

पंडिता रमाबाईंचा भावनिक गलबला या अभिव्यक्तीतून समोर येतो. मातृभूमीविषयी संवेदना, मित्रमंडळी, आप्त यांच्या विरहाच्या वेदना, निश्चित आयुष्याची चौकट नाकारत अपरिचित, अनभिज्ञ ठिकाणी पोहोचण्यासाठी प्रवास करतेवेळी ज्या मानसिक अवस्थेतून एखादी व्यक्ती जाईल त्याहून अधिक पंडिता रमाबाई गेल्या असाव्यात. कारण, त्या एकटीने हा प्रवास करत नव्हत्या तर, समवेत त्यांची मुलगी मनोरमाबाईपण होत्या. त्याकाळी स्त्रीवर असणारे दडपण आणि भय कोणाही स्त्रीला, सहजरित्या पूर्णतः झुगारून लावणे अशक्यप्राय गोष्ट होती. कलकत्यावरून पंडिता रमाबाई महाराष्ट्रात येऊन, त्यांनी आर्य महिला समाजाचे कार्य हाती घेतले होते. त्यांच्या मित्रमंडळीत प्रार्थना समाजातील तत्त्वचिंतकांचा समावेश होता. त्यातील काहींचा पंडिता रमाबाईंनी इंग्लंडला जाऊ नये असा विचार असण्याची शक्यता

नाकारता येत नाही. त्याचाही दबाव त्यांच्यावर असावा. या पत्रलेखनात ‘इंग्लंडला जाण्यास पाठिंबा मिळाला’ अशा आशयाचे कोणतेही विधान नाही. पंडिता रमाबाई आपली बाजू मांडताना कधीही कठोर भाषा वापरत नाहीत. होता होईल तर्काधिष्ठित कारणमीमांसा करतात. पुरुषकेंद्री व्यवस्थेकडून झालेला विरोध सहनशीलता बाळगून तटस्थपणे पाहण्याची निरपेक्ष दृष्टी त्यांच्याकडे होती. “स्त्री-वाङ्मयाची वंशवेल धुंडाळताना असे प्रत्ययास येते की, प्रभावशाली लेखनातील द्वयलिखित समोर आलेले आढळते. फेमिनिस्ट क्रिटिसिझम इन द् वाईल्डरनेस या पुस्तकात मी उल्लेख केल्यानुसार, स्त्रीलेखन दुहेरी प्रतिमेत बद्ध आहे, त्या प्रतिमा म्हणजे - वर्चस्ववादी पुरुष वाङ्मयीन परंपरेचा प्रभाव आणि मूक स्त्रीवादी प्रतिमा होत.”^{२०}

एलेन शोवॉल्टरच्या युक्तीवादाच्या निकषावर पंडिता रमाबाईंचे लेखन पडताळून पाहता येते. पंडिता रमाबाईंनी स्वबळावर घेतलेले निर्णय आणि त्याचे समर्थन याची मांडणी करतेवेळी पुरुषकेंद्री व्यवस्थेकडून येणा-या प्रतिक्रियांचे भान त्यांना होते. पंडिता रमाबाईंनी हे औचित्य राखल्यामुळेच पंडिता रमाबाई धर्मांतर करून परतल्या असताही आरंभी त्यांचे महाराष्ट्रात स्वागत झाले. वैयक्तिक आयुष्यातील निर्णयांकरता त्यांनी पुरुषी वर्चस्ववाद झुगारला असला तरी, तत्कालीन सामाजिक चळवळीतील पुरुषकेंद्री व्यवस्थेच्या विरोधी क्रांतिकारक भाष्य अथवा स्त्रीप्रश्नांबाबत आग्रही भूमिका मांडलेली येथे आढळत नाही.

प्रत्यक्ष आगबोटीवरील प्रवासाच्या वर्णनातून प्रत्ययास येणारे त्यांचे भावविश्व त्यांच्या स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वाचा अधिक उलगडा करते. प्रवासातील बारीक-सारीक तपशील, वसाहत आणि साम्राज्यवादातील व्यक्तिगत जीवनप्रवासाचा झगडा, काळा-गोरा भेदभाव, खाण्यापिण्याच्या सवयींमधील सांस्कृतिक संघर्ष, निसर्गाविषयीची ओढ आणि निसर्गप्रेम, सृष्टिसौंदर्याबद्दल सजगता अशा अनेक विविध आणि गुंतागुंतीच्या विषयांची चर्चा त्यांनी

केली आहे आणि वर्णनही केले आहे.

सुकला चटर्जी यांच्यामते, “पार (देशाच्या सीमांपलीकडील) सांस्कृतिक संवाद प्रवासवर्णनांमध्ये लिहिले जात. ते सांस्कृतिक भिन्नत्व जरी अधोरेखित करत असले तरी, प्रवासामुळे दोन भिन्न संस्कृती भौतिकदृष्ट्या जवळ येऊन परस्परांमध्ये संवादाची सुरुवात होते. सामाजिक सांस्कृतिक क्लिष्टता आणि विभाजलेपण अशा संवादाची वैशिष्ट्ये असली, तरी त्यातील व्यामिश्र जाणीवेने हा संवाद बद्ध असतो.”^{२९} पंडिता रमाबाईंचे प्रवासवर्णन स्त्रीवादी इतिहासाच्या परिप्रेक्ष्यातून अभ्यासण्यासाठी सुकला चटर्जी यांची मांडणी आधारभूत स्वरूपाची आहे.

पंडिता रमाबाई यांचा साम्राज्यवादी मानसिकतेची परिचय होता. कलकत्ता आणि महाराष्ट्र या ठिकाणी त्या युरोपियन लोकांच्या सान्निध्यात वावरल्या होत्या. आगबोटीवरील अनुभव कथित करताना युरोपियन लोकांच्या वर्तनाबाबत भेदभाव केल्याचे अनुभव सांगितले आहेत. त्यातील प्रवासाच्या सुरुवातीचा अनुभव असा - “आगबोटीतील तळघरात केबिनात एकावर एक अशी ओळीने एकंदर सहा अंथरुणे असून खोली अगदी लहान होती. त्या सहा अंथरुणांचा अर्थ येथे सहा मनुष्ये असतील तर खरोखरच आम्हाला फार त्रास झाला असता. त्या आगबोटीत लोकांची बरीच गर्दी होती, परंतु दुसरी सर्व माणसे युरोपियन पडली आणि आम्ही हिंदुस्थानच्या ‘नेटिव्ह’, आमचा वारा लागला तर त्यास विटाळ होईल या भयाने कोणी युरोपियन बाया आमच्या खोलीत राहावयास आल्या नाहीत. ही पुष्कळ युरोपियनांची नेटिव्हविषयी मत्सरबुद्धी त्यावेळी आमच्या फार पथ्यास पडली... तेव्हा त्या खोलीत मी, माझी मैत्रीण आनंदीबाई भगत आणि माझी मुलगी या तिघांचे एकाधिपत्य झाले.”^{३०}

पंडिता रमाबाईंच्या अनुभवास प्रॅट एम. एल. यांच्या मांडणीने पुष्टीच मिळते. त्यांच्यामते, “साम्राज्यवादी अवकाशात सामोरे जातेवेळी, त्या अवकाशात भौगोलिक आणि ऐतिहासिकदृष्ट्या

विभाजित असलेले एकमेकांच्या संपर्कात येऊन विशिष्ट नातेसंबंध स्थापित होण्याची प्रक्रिया होते. बहुधा असे संबंध जुलूम जबरदस्ती, मूलतः विषम असलेले आणि संघर्षमय अटींमध्ये बद्ध असते. परंतु संपर्क क्षेत्रामुळे दृष्टिकोन बदलण्याची शक्यता निर्माण होऊन परस्पर संबंधाचा केंद्रबिंदू स्थलांतरित होतो, आणि विशिष्ट वेळी त्यांच्यातील भेद छेदले जातात.”^{३१} पंडिता रमाबाईंची दीर्घकालीन इंग्लंड-अमेरिकेतील वास्तव्यावरील उद्धरणे (अवतरणे) हाच अनुभव देतात. इंग्लंडच्या प्रवासात ब्रिटिश संस्कृती, तेथील माणसे यांचा पंडिता रमाबाईंनी प्रदीर्घ अनुभव घेतला. त्यांच्या नैसर्गिक अधिवासात त्यांचे सामाजिक-धार्मिक जीवन, मानवी व्यवहार यांचा अनुभव घेता घेता पूर्वग्रह कमी होऊन संपर्कक्षेत्राची व्याप्ती वाढली.

आगबोटीतील खाद्यसंस्कृतीवरही त्यांचे टिपण आहे. पंडिता रमाबाई, मनोरमाबाई आणि आनंदीबाई भगत, या तिघींच्या खाण्यापिण्याची कशी दुरावस्था झाली याकडे वर्णन लक्ष वेधून घेणारे हे टिपण आहे. आगबोटीत मांसाहार करणा-यांची संख्या अधिक आणि शाकाहार करणा-यांची संख्या अल्प असल्याने शाकाहारी पदार्थांची उपलब्धता मर्यादित होती. या तिघी शाकाहारी असल्याने खानसाम्यास अधिकचे पैसे देऊन शाकाहारी खाण्याची सोय त्यांना वेगळी करावी लागली. एकूण २७ दिवसांच्या प्रवासात दररोज विशिष्ट प्रकारच्या त्याच चवीचे त्यांना खावे लागत होते. परंतु त्यांनी कोणत्याही परिस्थितीजन्म बाबींवर टीका अथवा नाराजी व्यक्त केली नाही. पंडिता रमाबाई यांनी यासंबंधी एक अनुभव नमूद केला आहे. त्यावरून त्यांना कोणत्या त्रासातून जावे लागले याची कल्पना येते. “आगबोटीत आमच्या जेवणाखानाची तजवीज इतर लोकांपेक्षा निराळी होती, म्हणजे एका खानसाम्यास ५-६ रुपये देऊन आम्ही आमची तजवीज करून देण्याकरता आपल्या तैनातीत ठेवला होता.... आमच्या खोलीसमोरच इतर प्रवासी लोकांचे जेवण्याचे ठिकाण होते. तेथे ते जेवण्यास ज्यावेळी बसत, त्यावेळी मासे, मांस आणि इतर

त्याच्या खाण्याचे पदार्थांच्या दुर्गंधीमुळे (मलाच ती दुर्गंधी वाटत होती; परंतु भोजनकारी मनुष्याच्या नाकास ती फार सुगंधी वाटत असेल यात काही संशय नाही!) त्यावेळेस माझ्या नाकाला गंधग्रहण शक्ती नसती तर बरे झाले असते असे वाटत होते.”^{२४} पंडिता रमाबाई यांनी आकस किंवा पूर्वग्रह मनात न ठेवता तर्काच्या आधारे प्रसंगोचित समर्पक असे भाष्य केले आहे. यामधून त्यांच्या सहनशील स्वभावाची चुणूक पाहावयास मिळते. परस्पराविषयीची समजूत आणि सुदृढ आकलनाची तयारी त्यांची होती. युरोपियन खाद्यपदार्थांवर अविवेकी आणि अशासकीय टीका त्यांनी केली नाही. सुकला चटर्जी यांचे वक्तव्य पंडिता रमाबाईंचा उदारभाव आणि धाडसी निर्णय समजून घेण्यास उपयुक्त ठरते. त्या लिहितात की, “या काळात भारतीयांना पाश्चात्य जगताविषयी उत्सुकता वाटत होती. शिवाय आपल्या अनुभवविश्वाच्या कक्षा विस्तृत करण्याकरता भारतीयांनी जहाजातून परदेशी प्रवास करण्यास सुरुवात केली. त्याकाळी समुद्रातील प्रवास हा निषिद्ध समजला जाई. काळ्या पाण्यातून प्रवास म्हणजे धर्मविरोधी कृत्य होते. अपमानास्पद आणि जात बहिष्कृत होण्याचा संभव समुद्रप्रवासामुळे ओढवण्याची शक्यता असे, असा समज होता.”^{२५} पंडिता रमाबाईंनी फार मोठे धाडसी पाऊल उचलले होते. स्वतःप्रति घेतलेल्या निर्णयाशी बद्ध राहण्याचा त्यांचा कणखर निश्चय अशा परिस्थितीतून बाहेर काढण्यास कारणीभूत ठरला असावा.

बोटीतील माणसांची झालेला संवाद आणि निसर्गाविषयीचे कुतूहल :

पंडिता रमाबाईंचा मुंबईतून बुखारा नावाच्या आगबोटीतून प्रवास सुरू झाला. त्या बोटीत हिंदुस्थानातील पाच माणसे होती. तेच परस्परांशी गप्पागोष्टी करत असत. बोटीवर असलेल्या युरोपियन लोकांशी पंडिता रमाबाईंचा संवाद वाढू लागला. त्याविषयी लिहिताना हिंदुस्थानातील अनुभवांचे वर्णन, तुलना करण्यासाठी त्यांनी केले आहे. पंडिता रमाबाईंना इंग्रजी भाषा नीट येत नसल्याचे त्यांनी नमूद केले

आहे; तरीही युरोपियन लोकांशी संवाद साधण्याचा प्रयत्न करत असल्याचे त्यांच्या लेखनातून येते. अशा प्रकारच्या लेखनात त्यांनी मनोरंजकता आणली आहे. त्यांनी एका युरोपियन वृद्ध व्यापा-याशी झालेला संवाद उद्धृत केला आहे. “... त्या व्यापा-याने प्रसिद्ध ठिकाणाच्या देखाव्याची चित्रे (फोटोग्राफ) सर्व मिळून सुमारे सात हजार त्याने विकत घेतली आहेत. त्यांपैकी सुमारे १६० हिंदुस्थानातील देखाव्यांची चित्रे त्यांनी मला दाखविली. ती फार मनोरंजक आणि हुबेहुब उतरलेली होती. ...त्यांच्या नावाचे अर्थ आणि त्यांचा इतिहास यांची मला जेवढी माहिती होती, तेवढी त्याने विचारून घेतली. या वृद्ध गृहस्थाचा कित्ता आमच्या देशातील विलासप्रिय, आळशी श्रीमंत लोकांनी जर गिरविला तर किती बरे लाभ होईल? असो. त्या गृहस्थाला हिंदुस्थानातील कोणतीही बोली येत नव्हती. आणि मी तर इंग्रजीत अरण्यपंडिता! मला इंग्रजी बोलण्याचा मुळीच अभ्यास नव्हता. काही शब्द व काही संज्ञा मिळून कसातरी तो माझा आशय समजून घेत असे.”^{२६}

पंडिता रमाबाईंच्या लेखणीचे वैशिष्ट्य हे की, त्या वस्तुस्थितीला सोडून लिहित नसत. जसे घडले तसे त्या लिहितात. लिहितेवेळी कोणताही अभिनिवेश, प्रौढी नाही. तथ्यास धरून जेवढे शक्य तेवढाच तो मुद्दा त्या मांडतात. निर्भयतेने जहाजातील प्रवास त्यांनी केला. कोणताही पूर्वग्रह मनात न ठेवता माणसांशी संवाद साधण्याचे धाडस कलकत्यातील सभामधून आले असावे. त्या काळातील एक मुक्त आणि स्वतंत्र स्त्री-व्यक्तिमत्त्व पंडिता रमाबाईंच्या रूपात पाहता येते. विधवा असण्याचे शल्य त्यांच्या सामाजिक आचरणात त्या कुठेही आणत नाहीत.

पंडिता रमाबाईंना निसर्गाची आवड आणि कुतूहल होते. त्यांच्या बहुतेक सर्व पुस्तकांमध्ये त्या त्या ठिकाणचे निसर्ग-निरीक्षण, त्यातील घडामोडींचे बारकाव्यांसहित केलेले लेखन आढळते. स्त्रीवादी विचारधारेतील एक महत्त्वाचे सूत्र म्हणजे, ‘स्त्री ही

निसर्गाच्या सान्निध्यात आरामदायी आणि मुक्त असल्याने निसर्गाविषयीच्या तिच्या संवेदना आणि ओढ अधिक तीव्र असतात.’

सिमॉन दी बुव्हॉरने स्त्री शारीरिकतेचा एक सकारात्मक दाखला दिला आहे. तरुण स्त्रिया त्यांच्या शारीरिकतेसमवेत अधिक आरामदायी असतात. फक्त आरामदायी नाही, तर अधिक आनंदी आणि अभिमानी असतात. “एखाद्या मुलीला शेतात व जंगलात चालणे आवडते कारण निसर्गाशी तिचे गहन नाते असते. निसर्गाच्या सान्निध्यात स्वातंत्र्य आणि मुक्ती मिळते. सामाजिक वातावरणात ते मिळत नाही याची छान संवेदना तिला असते. निसर्गात पुरुषी नजरा तिच्यावर नसतात, की तिच्यावर टीका आणि बंधने घालण्यास कुटुंब नसते. इतरांच्या नजरांमधून स्वतःकडे पाहण्याची तिला गरज वाटत नाही. स्वतःच्या शरीराला परिभाषित (define) करण्याकरता ती मुक्त असते.”^{२७} पंडिता रमाबाईच्या व्यक्तिमत्त्वाची धाटणी वा जीवनशैली पाहता सिमॉन दी बुव्हॉरचे म्हणणे सयुक्तिक आहे. स्त्रीला निसर्गाच्या सान्निध्यात स्वतःकरता अधिक अवकाश प्राप्त होतो, हे नाकारता येत नाही. पंडिता रमाबाई, निसर्गवर्णन करतेवेळी प्रसन्न चित्ताने लिहितात, हे त्यांच्या शब्दयोजनेतून स्पष्ट होते. लेखनशैली अधिक अलंकारिक आणि भावुकता दर्शवणारी आहे - “... हा आकाश आणि समुद्र अशा दोन भागांनी जुळलेला एक अतिविस्तीर्ण मोत्यांचा शिंपला आहे आणि याच्यामध्ये ही पसरलेली मोत्ये आणि शिंपल्याच्या आतील झळकदार दोन्ही बाजू मला दिसत आहेत. चंद्रप्रभेत समुद्रातील उसळणा-या कल्लोळांकडे पाहिले म्हणजे समुद्राचे पाणी पातळ झालेल्या चांदीप्रमाणे पांढरे आणि झळकदार दिसत आहे.”^{२८} रूपकांचा वापर करत स्त्रीवादाला अभिप्रेत असलेल्या निसर्गाविषयी मैत्रीभावाचे आविष्कार त्यांच्या लेखनात आढळतात. हा प्रवास म्हणजे त्यांच्याकरता अटीतटीचा प्रसंग होता. अशावेळी निसर्गसान्निध्यात रमून जाणे, त्यांच्याकरता दिलासादायक ठरले असण्याची शक्यता होती, असे दिसते. तसेच, ते

पुढच्या वाटचालीसाठी आश्वासित करणारे असावे.

आत्मचिंतनपर भाष्य करताना भविष्यातील योजना, मातृभूमीविषयीची आस्था, निसर्गासमोर मानवी आयुष्याच्या मर्यादा, अनिश्चितता, नैराश्य यांमध्ये घुटमळणारी मानसिक आंदोलने, गुंतागुंतीच्या जटिल भावनांच्या तरंगांचे चित्रण पंडिता रमाबाई यांनी केले आहे, - “पुढे-मागे जिकडे पाहावे तिकडे समुद्र अशा वेळेस मनुष्याच्या मनाची स्थिती जशी असावी, तशीच माझी असत होती. त्यावेळेस माझ्या मनात या अनंत जगाला सृष्ट करणा-या ईश्वराचे महत्त्व, आपल्या नश्वर परमाणुमात्र वैभवाच्या अहंकारात गुंग असणा-या मनुष्याचे क्षुद्रत्व, माझी हल्लीची स्थिती, माझ्या आयुष्यात जे जे घडून आले, त्यांपैकी मुख्य सुखाच्या आणि दुःखाच्या गोष्टी, मी आपला देश सोडून कशासाठी इतक्या दूरदेशी जात आहे, पुढे मी काय करणार कोणत्या रीतीने मी आपल्या मातृभूमीची सेवा करावी, आणि कदाचित दैवयोगाने हे जहाज समुद्रात बुडाले तर माझे सर्व मनोरथ एका क्षणात कसे बुडून जातील, इत्यादी गोष्टींचा एकसारखा विचार चालत असे.”^{२९}

वरील टिप्पणीतून ब-याच गोष्टींचे आकलन होते. निसर्गासमोर माणसाच्या क्षुद्रत्वाची जाणीव, ईश्वरनिर्मित जगाबद्दल नम्र असण्याची संवेदनशीलता, मातृभूमीविषयी ओढ आणि आस्था, स्वदेशातील लोकांकरता कार्य करण्याची आंतरिक इच्छा या बाबी यासाठी वैशिष्टपूर्ण आहेत, की भविष्यातील अनिश्चितता त्यांना मागे ओढत नाही, तर अज्ञात जगताचा अनुभव घेण्यासाठी ऊर्जा देते, असा अन्वयार्थ तथ्यांशाच्या आधारे निघतो. ‘प्रवासी त्याला जसे दिसते तसे लिहीत नाही, तर प्रवाशाच्या मनात पूर्वकल्पनांचा संचय असतो. त्यांचे निरीक्षण आणि लेखन ज्या देशातून अथवा जागेतून ते आलेले असतात, (निर्गमित झालेले असतात) तेथील प्रस्थापित प्रतिमांचा प्रभाव त्यांच्या लेखनीत सूचित होत असतो. त्यांच्या पुढ्यात असलेल्या प्रश्नांची सोडवणूक, घटनांचा अन्वयार्थ काढण्याची पद्धती यांद्वारे प्रत्यय (सिद्धता होत असते)

येत असतो. कोणीही असा दावा करू शकत नाही की, प्रवासी स्वतःच्या वैयक्तिक मतांच्या व विचारांच्या आधारे लिहितात. वर्ग, लिंग आणि राष्ट्रीयत्वाच्या मूल्यव्यवस्थेच्या चौकटीतच त्यांची प्रवासवर्णने बद्ध असतात.^{३०}

युंगच्या मतांशी व्यापकरित्या समन्वय साधणारे पंडिता रमाबाई यांचे लेखन असल्याचे आढळते. पंडिता रमाबाईंच्या लिखाणात लिंग, वर्ग (जात) आणि राष्ट्रीयत्व यांचा प्रभाव दिसतो. समाविष्ट आशय, रूपकांचे उल्लेख, तुलनात्मक विवेचन, उदाहरणे हे हिंदुस्थानाशी संबंधित असल्याने भौगोलिक प्रादेशिकतेचा लेखनावर परिणाम दिसतो. उदाहरणार्थ, बालपणीच्या काही आठवणी प्रसंगानुरूप त्यांनी सांगितलेल्या आहेत. महाराष्ट्रातील केसरीकारांचा उल्लेख त्यांच्या लेखनात येतो, खाण्यापिण्याच्या सवयी, सांस्कृतिक कथा, यांमधून पूर्वकल्पना संचयित अशा प्रतिमा त्यांच्या लेखनात सातत्याने आढळतात.

आगबोट ऑस्ट्रेलियाच्या ईडन बंदरात थांबली असता त्यांनी ईडन गाव पाहिले. ईडन गावातील पाणी नियोजन, स्वच्छता, झाडांचे प्रकार, सार्वजनिक उद्यानांची शिस्त यांविषयीचा वृत्तांत दिला आहे. सोयेज येथे त्यांना बुखारा आगबोट बदलावी लागली. त्यांचा पुढील प्रवास 'कैसर-ई-हिंद' नावाच्या आगबोटीतून झाला. ही बोट कलकत्याहून येथे आली होती. ख्रिश्चन-गैरख्रिश्चन यांच्यातील भेदभावाविषयी एक प्रसंग त्यांनी नोंदवला आहे. ज्या व्यक्तीमुळे हा प्रसंग घडला, ती हिंदुस्थानातील एक ख्रिश्चन बाई होती. 'फर्स्ट क्लासच्या क्याबिनात जागा मिळाली. त्यात मात्र दुस-या ठिकाणी फार दाटी होती. म्हणून एक बाई आणि तिची मुलगी राहावयास आल्या. ती बाई होती हिंदुस्थानातीलच परंतु; ती ख्रिश्चन असून तिची रीतभात सगळी युरोपियनांसारखी होती म्हणून तिला नेटिवांचा वारा सोसत नसे. तरी करते काय बिचारी? निरूपायास्तव ती आमच्या शेजारी राहावयास आली होती. त्यामुळे आम्हाला आणि तिलाही बराच त्रास सोसावा लागला.

सुएझ गाव त्यांनी पाहिल्याचे वर्णन केले आहे. थंडीमुळे त्यांना लोकरीची कपडे परिधान करावे लागले, त्या संदर्भाने रॉबिन्सन क्रुसोच्या गोष्टीत त्याला कातड्याची चमत्कारिक वस्त्रे त्याला का परिधान करावी लागली असावीत, याचे स्पष्टीकरण दिले आहे. या पार्श्वभूमीवर एक टिप्पणी केली आहे. "आम्हा तिर्घीची अवस्था चमत्कारिकपणाविषयी त्यापेक्षा बोटभर जास्ती आहे, म्हटले तरी चालेल... या थंड देशात आल्यावर आमच्याने स्वदेशी पोशाख ठेववत नाही. तरी आमच्या हृदयात स्वदेश अभिमान सतत जागृत आहे..."^{३१} पंडिता रमाबाईंचा कैसर-ई-हिंद बोटीतील प्रवास आणि आनुषंगिक वर्णनावरून हिंदुस्थानातील भौगोलिक, स्थानिक आणि सांस्कृतिकतेचे दर्शन त्या घडवतात. मायभूमीच्या परिवेशाशी असलेले मानसिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक सहसंबंध यांच्याशी त्या बद्ध असल्याचे दाखले दिले आहेत. या संदर्भात सुझान मॉर्गनचे स्पष्टीकरण पाहण्यासारखे आहे.

सुझान मॉर्गनच्या *क्विकोरियन वुमेन्स ट्रॅव्हल बुक्स अबाऊट साऊथईस्ट एशिया* या पुस्तकात असे नमूद केले आहे की, "प्रवासवर्णने हा जागतिक सैद्धान्तिक हालचालींचा एक भाग असून, लिहिणा-या व्यक्तीचा प्रदेश, राष्ट्रीयत्व आणि लिंगभाव यांची एक रचनात्मक आकृती अनिश्चित वा सातत्य नसलेल्या स्थानाला छेदण्याचा प्रयत्न करत असते. त्या व्यक्तीचे प्रादेशिक संस्कार, राजकीय-भौगोलिक स्वरूपातील प्रतिमा लेखनात उमटतात. व्यक्तीच्या संकल्पनांची धाटणी विशिष्ट परिवेशात झाली असल्याने अन्य जागेविषयी केलेले लेखन म्हणजे जागतिक सैद्धान्तिक हालचालींचा अंश एवढ्यापुरतेच गृहीत धरावे लागते."^{३२}

संक्षिप्तपणे असे म्हणता येईल की, प्रवास लेखनातील संदर्भ, वर्णन, संकल्पना, साहित्यिक शैली हे सर्व काळ, अवकाश आणि प्रादेशिक संस्कृती यांमधील बदल असतात. पंडिता रमाबाईंना इंग्लंडला जाण्याविषयीच्या निर्णयास जो विरोध झाला, त्याचा

विपरीत परिणाम त्यांच्यावर होणे स्वाभाविक होते. काही कालावधीसाठी त्यांची संप्रभावस्था झाली असल्याची शक्यता आहे. मातृभूमीवरील प्रेमाची साक्ष देण्यास बांधील असल्याची भावना त्यांच्या लेखनात सातत्याने येते. इंदिरा घोस यांनी स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यातून पायाभूत मांडणी केली आहे. ती मांडणी पंडिता रमाबाईकृत प्रवासवर्णनाच्या अभ्यासाला उपयुक्त ठरते. पंडिता रमाबाईच्या लेखनातून येणारी स्पष्टीकरणे, व्यथा, मानसिक आंदोलने यांचे संदर्भ आणि पार्श्वभूमी समजून घेण्यासाठी इंदिरा घोस यांची मांडणी मूलभूत स्वरूपाची आहे. स्त्रीवादी पुनरुत्थानाची पहिली लाट म्हणजे, ‘वसाहतकाळात पुरुषांच्या तुलनेत अधिक उपेक्षित असलेल्या स्त्रियांना साम्राज्यवादी वातावरणात अधिक सहानुभूती दर्शविली गेली. स्त्रीवादी अभ्यासकांनी असे दाखवून दिले की, स्त्रियांच्या संदर्भात वसाहतीतील पुरुषकेंद्री व्यवस्था, स्वतःच साम्राज्यवादी भूमिकेत होती. म्हणून साम्राज्यवादी व्यवस्थेने निर्माण केलेले सामाजिक वातावरण निःसंशयपणे स्त्रियांकरता एकाचवेळी मोकळे (काही अंशी मुक्त) आणि गुंतागुंतीचे होते. याकरिता तत्कालीन स्त्रियांनी वैचित्र्यपूर्ण (Varied) आणि भिन्न वाटाघाटी केल्या.”^{३३} इंदिरा घोस यांनी त्यांच्या ग्रंथात साम्राज्यवादी वातावरणात हिंदुस्थानातील स्त्रियांच्या वाटाघाटींचा सखोल अभ्यास करून स्त्रीवादी पुनरुत्थानाची ती पहिली लाट होती, हे पुराव्यांसहित सादर केले आहे.

भूमध्य समुद्रालगत आणि युरोप खंडाच्या दक्षिणेकडील बाजूस असलेल्या आफ्रिका खंडातील माल्टा बेटाला पंडिता रमाबाईंनी भेट दिली. त्यावेळी माल्टा हे ब्रिटिशांची वसाहत होते. माल्टा भेट संबंधित कथनात सूक्ष्म निरीक्षणाच्या आधारे काही नोंदी लेखिकेने केल्या आहेत. दिनांक ६ मे १८८३ रोजी माल्टा बेटावर पोहोचताच शहर पाहावयास गेल्याचे सांगून सविस्तर वर्णन उद्बोधक आहे. जिकडेतिकडे ब्रिटिश संस्कृतीचा प्रभाव त्यांना दिसला. तेथील माणसे संयमी आणि समजूतदार वाटली. पंडिता रमाबाईंच्या संवेदनशील स्वभावास अनुरूप तेथील वातावरण

वाटण्याचा एक मासला त्यांनी उद्धृत केला आहे - “मुले व काही मोठी माणसेही आमचे विलक्षण पोशाख पाहून गालातल्या गालात हसू लागली खरी, परंतु कोणी टाळ्या पिटल्या नाहीत. हा देश सभ्य देश आहे. म्हणून कोणी कोणाला उघड रीतीने हसण्याची आणि रस्त्यातून जात असता कुचेष्टा करण्याची चाल येथे नाही.” पंडिता रमाबाईंनी तेथील लोकांची भाषा, स्त्रियांचे पेहराव, ख्रिश्चन धर्माचा प्रभाव यांबाबत सूक्ष्म निरीक्षणे नोंदविले आहेत. तेथील ख्रिश्चन चर्चस त्यांनी पाहिली. तेथे दहा तास बोट थांबली होती. तेथील ख्रिश्चन धर्मीय लोकांच्या पंथाबाबत पुढील भाष्य केले आहे - ‘माल्टा द्विपातील लोक बहुतकरून सर्व रोमन क्याथॉलिक मताचे आहेत. ते लोक फार उद्योगी आहेत, तरी भीक मागणारेही तेथे पुष्कळ आहेत... प्राचीन काळाच्या पुष्कळ युद्धांच्या संबंधाने हे शहर आणि द्वीप (बेट) इतिहासात फार प्रसिद्ध आहे. या शहराची रमणीयता, स्वच्छता व जिकडेतिकडे लोकांची टापटीप वगैरे पाहून आम्हास फार संतोष झाला.”^{३४}

पंडिता रमाबाईंनी केलेली शहरांची वर्णने त्यांच्या लेखनशैलीचे एक वैशिष्ट्य असे की, ते ठसा उमटवणारे आहे. निरीक्षणाच्या आधारे व्यक्त केलेली मते, टिपणी संयमित आणि सकारात्मक दृष्टिकोनातून केली आहेत. जेवढा वेळ हाताशी आहे त्याचा पुरेपूर सदुपयोग करून अधिकाधिक प्रदेश आपल्या नजरेखालून त्यांनी घातले. संस्कृतीमधील वैविध्य, नवीन माणसे, नव्या त-हा यांच्या दर्शनामुळे त्यांचे अनुभवविश्व विस्तारत गेले होते. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या घडणीतील आणखी हा एक पैलू होय.

माल्टा शहर सोडल्यावर जिब्राल्टर शहराचा ओझरता उल्लेख येतो. अटलांटिक महासागरातून ब्रिस्केच्या उपसागरातील प्रवासवर्णन खवळलेला समुद्र आणि आगबोट याविषयी असून रोमांचकारी आहे. ‘तो प्रवास खवळलेल्या समुद्रातील होता. तो अनुभव थरारून सोडणारा होता. लाटांच्या उसळण्याबरोबर

रात्रंदिवस आमची आगबोट एकदा आकाश आणि एकदा पाताळ पाहत होती. त्यावेळी आम्ही आपापल्या अंधरुणावरून कोसळून एकमेकांच्या अंगावर आदळतो की काय असे वाटत असे. खोलीतसुद्धा आमच्याने उभे राहवेना, उठून बसलो तर अगदी बोटीच्या हल्ल्याने आमची डोकी भिंतीशी आपटत.^{३५} पंडिता रमाबाई, समुद्रप्रवासातील धोका, प्रतिकूल परिस्थिती यांमधून बाहेर पडल्या. त्यांच्यातील धीटपणा, आत्मविश्वास आणि विशिष्ट हेतूने प्रेरित होऊन वाटचाल करण्याची चिकाटी या सर्व बाबी त्यांच्या जीवनशैलीची वैशिष्ट्ये होती, हे त्यांच्या अनुभव कथनातून स्पष्ट होते.

इंग्लंडमध्ये दाखल आणि आगामी योजनांचे आत्मचिंतनपर सुतोवाचः स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्य

दिनांक १६ मे १८८३ या दिवशी त्या लंडनला पोहोचल्या. भारतातील एका मिशनरीमध्ये असणा-या सिस्टरचा भाऊ न्यावयास आला होता. भारतात असताना त्या सिस्टर पंडिता रमाबाईची चांगली मैत्रीण होती, असे त्यांनी नमूद केले आहे. त्या भावाने पंडिता रमाबाईंना रेल्वेमधून लंडन येथील सेंट मेरीज होमच्या एका शाखेत नेऊन पोहोचविले. त्या शाखेतील दोन सिस्टरस पंडिता रमाबाईंना रेल्वे स्थानकावर न्यावयास आल्या होत्या. दुस-या दिवशी टेम्स नदीच्या किना-यावर आगबोटीच्या पडावाजवळच मोठ्या गोद्यातून त्यांचे सामान आणावयास सिस्टरसोबत त्या स्वतः गेल्याची माहिती दिली आहे.^{३६} पंडिता रमाबाई त्यांच्या लहानपणी आपल्या आई-वडिलांबरोबर खडतर आयुष्य जगल्या असल्याने कणखरपणा आणि चिकाटी त्यांच्यात उपजतच होती. इंग्लंडला पोहोचताक्षणी त्यांची मनोवस्था काय असावी याचे चित्रण करणे तसे कठीणच. त्यांनी घेतलेल्या निर्णयाची ती महत्त्वाची अंशतः परिपूर्ती होती. तेथे वैद्यकीय शिक्षण पूर्ण करून भारतातील स्त्रियांना वैद्यकीय सेवा पुरवायचे असे ध्येय त्यांचे होते.^{३७} 'रमाबाईंचे इंग्लंडला जाणे' म्हणजे स्वतःसाठी स्वातंत्र्य, मुक्तीची आत्मजाणीव असावी. बंधमुक्त जीवनशैली

स्वीकारण्यासाठी निर्माण केलेल्या अवकाशात, स्वेच्छेने घेतलेल्या स्वयंनिर्णयाची प्रेरित अवस्था ती होती. त्याचे समाधान आणि प्रतिकूल परिस्थितीशी जुळवून घेऊन तग धरण्याचे बळ यांतून त्यांना मिळाले असावे.

कार्ल थॉम्पसन यांनी स्त्रियांच्या प्रवासवर्णनाविषयी मांडलेले विचार उद्बोधक आहेत. "स्त्रियांनी लिहिलेली प्रवासवर्णने स्त्रीकेंद्री असतात. स्त्रीवादी पैलू आणि दृष्टिकोन त्यामध्ये असल्याने स्त्रियांच्या प्रवासवर्णनातून अशा पुराव्यांचा संग्रह तयार होतो, ज्याद्वारे सोदाहरण सिद्ध करता येते की, स्त्रिया सार्वजनिक उपक्रमाचे आणि बौद्धिक चर्चाविश्वाचे अविभाज्य अंग असतात."^{३८}

या पत्राच्या शेवटच्या भागात रमाबाईंनी लंडन शहराचे थोडक्यात वर्णन केले आहे. लंडनला पोहोचल्यावर अवघ्या काही दिवसांनी हे पत्र लिहिले असल्याने बाह्य देखाव्याचेच प्रामुख्याने वर्णन आहे. लोकांचे राहणीमान, घरांपुढील अंगणात असलेली बाग, तेथील निसर्गाचे वर्णन याविषयी संक्षिप्त माहिती दिली आहे. त्यांच्या स्वतःच्या अभ्यासाविषयी काही उल्लेख आले आहेत. "टेम्स नदीच्या किना-यावर एके ठिकाणी क्लिओपात्राज नीडल नावाचा दगडी खांब इंग्रजांनी इजिप्त देशातून आणून लंडन शहरात उभा केला आहे. मी काही पुष्कळ इमारती बाहेरून पाहिल्या. सध्या मी आपल्या अभ्यासात निमग्न आहे म्हणून मला पुष्कळ ठिकाणी जाऊन तेथील माहिती आणि या देशाची रीतीभातीचीही माहिती आपल्याला देता येत नाही."^{३९} लंडन शहरातील गृहिणींच्या जीवनपद्धतीने त्यांना आकर्षित करून घेतलेले पुढील विवेचनात आहे - "या देशातील गृहसंबंधी व्यवस्था कशी असते ती पुढच्या वेळेस मी आपल्याला लिहून कळवीन. आमच्या देशभगिनींनी ही व्यवस्था अनुकरण करण्याजोगी आहे."^{४०}

स्त्रीबंधमुक्ती आणि स्त्रीच्या उन्नतावस्था यांविषयीची मांडणी त्यांच्या लेखनात सातत्याने आढळते. स्त्रियांनी स्वविकासाची संधी स्वबळावर

मिळवावी याविषयी त्या आग्रही भूमिका मांडतात. कालौघात या भूमिकेत परिवर्तन होऊन, स्त्रियांना मिळणारी विकासाची संधी आणि त्यांची उन्नती यांचा संबंध समाजमनावर आधारित असल्याचे उल्लेख *हाय कास्ट हिंदू वुमन* या पुस्तकात आले आहेत.

सारांश

पंडिता रमाबाईंनी इंग्लंडहून एक प्रदीर्घ पत्र महाराष्ट्रातील एक स्नेही *सुबोधपत्रिके*चे संपादक द्वारकानाथ गोविंद वैद्य यांना लिहिले होते. त्याच वेळी पंडिता रमाबाईंच्या परवानगीने द्वा. गो. वैद्य यांनी ते पत्र पुस्तकरूपाने छापले. ते पुस्तक म्हणजे *पंडिता रमाबाई यांचा इंग्लंडचा प्रवास* हे होय. पंडिता रमाबाईंनी इंग्लंडस्थित असताना केलेल्या लेखनाच्या आधारे आणि लिहिलेल्या टिपणांच्या आधारे हे पत्र लिहिले होते. पंडिता रमाबाई यांना, भारतीय स्त्री प्रश्नांच्या पार्श्वभूमीवर लंडनमधील गृहिणींच्या जीवनशैलीबाबत उत्सुकता निर्माण होऊन निरीक्षणाची गरज भासली, हेच स्त्रीवादी विचारांच्या दिशेने टाकलेले पहिले पाऊल होय. या संदर्भात एलेन शोवाल्टरची मांडणी उद्बोधक आहे, “कुटुंब आणि समाजात असलेल्या स्त्रियांच्या दैनंदिन जीवनमूल्यांचे सामाजिकदृष्ट्या व्यापक सर्वसमावेशक आणि महत्त्वपूर्ण शोध हे स्त्री यथार्थवादाच्या (सत्य जाणून घेणे) दिशेने केलेले स्त्रीलेखन ही उत्क्रांती आहे, असा माझा तर्क आहे.”^{४९} हिंदुस्थानातील स्त्रियांच्या दयनीय परिस्थितीविषयीच्या पंडिता रमाबाईंच्या संवेदनामध्ये अनुकंपा (compassion) होती. त्यांच्या परिस्थितीत आमूलाग्र परिवर्तन होऊन विकासाच्या संधी उपलब्ध करून द्यावयाच्या उपाययोजनांच्या त्या शोधात होत्या. या शोधाच्या क्रियाशील कृतीचा एक भाग म्हणजे लंडन येथे जाऊन उच्च शिक्षण घेणे हा होता, असे म्हटल्यास अवास्तव ठरणार नाही. ‘पंडिता रमाबाईंचे हे पत्र म्हणजे बौद्धिक जिज्ञासेचे प्रतिबिंब आहे,’^{४९} मीरा कोसम्बी यांची ही टिपणी ‘पंडिता रमाबाई यांचा इंग्लंडचा प्रवास’ याबाबत बरेच काही सांगून जाते.

पंडिता रमाबाईंनी इंग्लंडला जाण्याचा निर्णय रद्द करावा यासाठी महाराष्ट्रातील काही मंडळींनी रान उठवले. परंतु त्यांच्या सर्व आक्षेपांचे स्पष्टीकरण या पत्राद्वारे रमाबाईंनी दिले. स्त्रीबाबत संशय आणि म्हणून अविश्वास, साम्राज्यवाद आणि वसाहत यातून तयार झालेला न्यूनगंड, पुरुषी अहंकार या सर्वांचे प्रतिबिंब या आक्षेपांमध्ये आढळते. या पार्श्वभूमीवर रमाबाई डगमगल्या नाहीत. त्यांनी घेतलेल्या निर्णयासोबत अढळ राहिल्या. स्त्रियांविषयीचा दुःस्वास, स्त्रीची हिंमत खचविण्यासाठी केले जाणारे प्रयोग, भोवतालचे संशयग्रस्त वातावरण यामध्येच पुरुषकेंद्री व्यवस्थेचे सामर्थ्य एकवटलेले आहे, याची कल्पना असण्याइतपत पंडिता रमाबाई चाणाक्ष होत्या. म्हणूनच, समर्थपणे आक्षेपांचे खंडन करून स्वतःसाठी तयार केलेल्या वाटेवर त्यांनी मार्गक्रमण केले. हा वाद-प्रतिवाद स्त्रीवादी मूल्यधारणेचे समर्थन करणाराच आहे. स्वत्वाचा शोध, व्यक्ती स्वातंत्र्याचा पुरस्कार, दुय्यमत्वाला नकार व सामर्थ्याची ओळख यामुळेच रमाबाईंचे भिन्नत्व अधोरेखित होते. स्त्रीवादी विचारधारेच्या विकास प्रक्रियेत, इतिहासकालीन स्त्री-व्यक्तिमत्त्वांचा विविध पैलूंचा आनुषंगिक अभ्यास हा स्त्रीवादी रचनात्मक संवादाच्या पायाचे विस्तृतीकरण आणि दृढीकरण होण्यासाठी साहाय्यभूत ठरते.

टीपा

१. पंडिता रमाबाई, *पंडिता रमाबाई यांचा इंग्लंडचा प्रवास*, मुंबई १९८८, पृ. २.
२. तत्रैव, पृ. २५.
३. तत्रैव, पृ. १.
४. तत्रैव, पृ. १, २.
५. तत्रैव, पृ. २.
६. तत्रैव, पृ. २, ३.
७. तत्रैव, पृ. ४, ५.
८. तत्रैव, पृ. ५.
९. तत्रैव, पृ. ५.
१०. तत्रैव, पृ. ७, ८.

११. तत्रैव, पृ. ८.

१२. तत्रैव, पृ. ९.

१३. तत्रैव, पृ. ९.

१४. तत्रैव, पृ. ९.

१५. मिसेस फॉसेट १८४७-१९२९, या ब्रिटिश तत्त्वचिंतक, राजकीय नेत्या, कार्यकर्त्या आणि लेखिका म्हणून ओळखल्या जात. त्या काळातील प्रतिष्ठित स्त्रीवादी म्हणून कार्यरत असलेल्या फॉसेट यांनी स्त्रियांच्या मताधिकाराची मोहीम हाती घेऊन प्रचारक म्हणून कामही केले.

- Dame Millicent Garrett Fawcett, British Suffragists, written by : The Editors of Encyclopaedia Britannica.

- Dame Millicent Garrett Fawcett, BRITISH SUFFRAGIST, WRITTEN BY : The Editors of Encyclopaedia Britannica <https://www.britannica.com/biography/Millicent-Fawcett>) Reference Date : 23/12/2018.

- *Women's Suffrage : A Short History of a Great Movement Paperback* – February 22, 2002, by Millicent Garrett Fawcett (Author) Paperback : 98 pages, Publisher : Adamant Media Corporation ISBN-10 : 0543994562, ISBN-13 : 978-0543994561, (*Women's Suffrage* published in 1911, Millicent Garrett Fawcett compared the tactics of the NUWSS and the WSPU. (<https://www.biographyonline.net/politicians/uk/millicent-fawcett.html>) Reference Date : 23/12/2018.

१६. मिस मॅनिंग अमेरिकन, मॅसेच्युएट्स स्थित शिक्षक, लेखक आणि संपादक म्हणून त्या प्रसिद्ध आहेत.

१९ व्या शतकातील ग्रेट ब्रिटन आणि अमेरिकेतील ख्रिश्चन परंपरा सांगणा-या तत्त्वचिंतकांच्या

वाङ्मयाच्या त्या अभ्यासक होत.

१७. दे. ना. टिळक महाराष्ट्राची तेजस्विनी पंडिता रमाबाई, नाशिक, १९६०, पृ. १०३-१०९.

१८. पंडिता रमाबाई, १९८८, पूर्वोक्त, पृ. १२.

१९. तत्रैव, पृ. १३.

२०. Elaine Showalter, 'A Literature of Their Own,' UK (Great Britain), 1977, Introduction p. xv

२१. Sukla, Chatterjee, 'Gazing across the Divide in the Days of the Raj : The Imperial and the Colonized Women's Viewing of the 'Other', Doctoral Thesis, University of Heidelberg, 01/04/2016, p.52.

२२. पंडिता रमाबाई, १९८८, पूर्वोक्त, पृ. १४.

२३. Pratt Mary Louise, Arts of the Contact Zone, Profession 91, 2006 (Journal) Modern Language Association of America (USA), New York, 1992, pp. 33-40. Editor : Phyllis Franklin, p. 39.

२४. पंडिता रमाबाई, १९८८, पूर्वोक्त, पृ. १४, १५.

२५. Sukla Chatterjee, op. cit, p.55.

२६. पंडिता रमाबाई, १९८८, पूर्वोक्त, पृ. १६

२७. H. M., Parshley, Trans. and ed., in 'Simon de Beauvoir, Second Sex,' Vintage, Great Britain : 1997, p.386 and Felicity, Joseph, 'Becoming A Woman : Simon de Beauvoir on Female Embodiment,' in 'Philosophy Now : a magazine of Ideas, Ed. Anja Steinbauer, Issue 69, Sept-Oct 2008, UK, p. 2.

Link:<https://philosophynow.org/issues/> Ref. date : 18/01/19.

२८. पंडिता रमाबाई, १९८८, पूर्वोक्त, पृ. १८.

२९. तत्रैव, पृ. १८, १९.

३०. Youngs Tim, *Travellers in Africa : British Travelogues, 1850-1900,*

Manchester : Manchester University Press,
1994, p. 209 in Hagglund, Elizabeth,
"Tourists and Travellers Women's Non-
Fictional Writing about Scotland : 1770-
1830", Ph.D Thesis, University of Birming-
ham, March 2000.

Link:https://www. researchgate.
net/292429959, Ref. date : 20/12/18.

३१. पंडिता रमाबाई, १९८८, पूर्वोक्त, पृ. २१.

३२. Susan Morgan, "Place Matters
:Gendered Geography in Victorian
Women's Travel Books about Southeast
Asia', New Brunswick, 1996, p.3

३३. Indira Ghose, *Women Travellers in
Colonial India : The Power of the Fe-
male Gaze*, Delhi, 1998, P.5

३४. पंडिता रमाबाई, १९८८, पूर्वोक्त, पृ. २२.

३५. तत्रैव, पृ. २५.

३६. तत्रैव, पृ. २५, २६.

३७. दे. ना. टिळक, १९६०, पृ. ११४; मीरा कोसम्बी,
२०१६, पृ. ८७; उमा चक्रवर्ती, २०१३, पृ. ३१५.

३८. Carl Thompson, 'Journey To Authority
: Reassessing Women's Early Travel writ-
ing, 1763-1862' pp. 144-145. in 'Women's
Writing' Journal Online. Routledge, Taylor
and Francis Group, 8 August 2016, pp. 131-
150.

Link:https://doi.org/10.1080/
09699082.20160.1207915. Ref. date : 06/
12/18

३९. पंडिता रमाबाई, १९८८, पूर्वोक्त, पृ. २६.

४०. तत्रैव, पृ. २७.

४१. Elaine Showalter, op. cit., p. xiii.

४२. Meera, *Kosambi Pandita Ramabai :
Life and landmark writings*, London, 2017
(Paperback Ed.) p. 80.

भ्रमणध्वनी - ८४८३८१५५६३

दुसरी संवर्धित आवृत्ती

हिंदू धार्मिक परंपरा आणि सामाजिक परिवर्तन

मे. पुं. रेगे

भारतातील नवसमाजउभारणीचे ध्येय साधण्यासाठी आधारभूत होऊ शकणाऱ्या भारतीय नैतिक-
आध्यात्मिक परंपरेचे सुबोध दिग्दर्शन करणाऱ्या ग्रंथाच्या या संवर्धित आवृत्तीत प्रा. शि. स. अंतरकर
आणि प्रा. स. ह. देशपांडे यांचे परीक्षण-लेख, मा. मे. पुं. रेगे यांनी अंतरकर यांच्या परीक्षणाचा
घेतलेला परामर्श आणि प्रा. स. ह. देशपांडे यांच्या परीक्षणाचा प्रा. रेगे यांच्या विचारव्यूहाच्या संदर्भात
श्री. वसंतराव पळशीकर यांनी केलेला उद्‌घापोह या नवीन मजकुराचा समावेश आहे. सद्यःस्थितीत अत्यंत
प्रस्तुत असलेला हा ग्रंथ आपल्या संग्रही हवाच.

पृष्ठे : २१५

किंमत रु. २३०/-

संपर्क : सचिव, प्राज्ञपाठशाळा मंडळ,

३१५, गंगापुरी, वाई, जि. सातारा.

नवे संपादक : परिचय

✘ प्रा. डॉ. अशोक कृष्णाजी जोशी (प्रमुख संपादक)

निवृत्त प्राध्यापक. मुंबईचे रूपारेल महाविद्यालय व गोवा विद्यापीठ येथे इंग्रजी व सौंदर्यशास्त्राचे अध्यापन. गोवा विद्यापीठात इंग्रजी विभाग-प्रमुख आणि भाषा-विभागांचे अधिष्ठाता. १९९८ ते २००२ या काळात दिल्लीच्या साहित्य अकादमीचे सदस्य. चार मराठी व दोन इंग्रजी ग्रंथांचे लेखन. दोन ग्रंथांना प्रतिष्ठेचा रा. श्री. जोग पुरस्कार. 'नवभारत'मध्ये विविध विषयांवर लेखन.

पत्ता :- बी १, व्यंकटेश रिहिएरा, शाहू कॉलनी, गल्ली नं. २, कर्वेनगर, पुणे ४११०५२.

भ्रमणध्वनी - ९४२२०६४९७५ **Email** - ashokshubhada@gmail.com

✘ डॉ. नीरज रत्नाकर हातेकर (सदस्य)

अर्थशास्त्र विषयात एम. ए., पीएच. डी. विविध भारतीय विद्यापीठांमध्ये शिकवले जाणारे अभ्यासक्रम मायक्रो इकॉनॉमिक्स, बेसिक इकॉनॉमेट्रिक्स, मॅथॅमेटिकल इकॉनॉमिक्स, ग्रोथ, डेव्हलपमेंट अँड प्लॅनिंग, इकॉनॉमिक्स चे अभ्यासक. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, वित्त मंत्रालय, गोल, कार्पोरेट अधिकारी, महाविद्यालयीन शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांसाठी मुंबई विद्यापीठाच्या अर्थशास्त्र विभागातील आकडेवारी, अर्थमिती, डेटा व्हिज्युअलायझेशन आणि डेटा आधारित निर्णय घेण्याबाबत प्रशिक्षण कार्यशाळांचे आयोजन. आदिवासी समाजातील सामुदायिक वन व्यवस्थापनात कार्यरत.

पत्ता :- भ्रमणध्वनी - ९८२०३०३४७९ **Email** - neeraj.hatekar@gmail.com

✘ मा. श्री. सलील सुधाकर वाघ. (सदस्य)

मुद्रण अभियांत्रिकीचे शिक्षण (१९८८-१९९२), पुणे विद्यार्थीगृह येथून घेऊन नंतर अनुक्रमे सॉफ्टवेअर इंडिया कॉर्पोरेशन लिमिटेड, मुंबई, अपल कंप्युटर्स, बेटर कम्युनिकेशन्स प्रा. लि., मुंबई, ईगल फ्लास्क इंडस्ट्रीज लिमिटेड, पुणे, स्पिंगर व्हॅलिंग, जर्मनी, मिटकॉन लिमिटेड, कॉन्फेड्रेशन ऑफ इंडियन इंडस्ट्रीज (सीआयआय) या कंपन्यांसोबत मुद्रण अभियंता व तंत्रज्ञ म्हणून काम करण्याचा गेल्या तीन दशकांचा व्यावसायिक अनुभव असून सध्या जाहिरात तज्ञ व तंत्रज्ञ म्हणून सल्ला-सेवा देण्याच्या व्यवसायात कार्यरत. गेल्या दहा वर्षांपासून 'मराठी अभ्यास परिषद' या प्रतिष्ठित संस्थेच्या 'भाषा आणि जीवन' त्रैमासिकाच्या संपादक मंडळाचा तसेच कार्यकारी मंडळाचा सदस्य असून गेल्या चार वर्षांपासून मराठी अभ्यास परिषदेचे अध्यक्ष. सात पुस्तके प्रकाशित, अनेक नियतकालिके, वर्तमानपत्रे व संकलनांमधून वैचारिक गद्य प्रकाशित. गेल्या दहा वर्षांत मुंबई, दिल्ली, बंगळूरू व पुणे येथे अनेक कलादालनांतून चित्रांची एकल व सामुहिक प्रदर्शने झाली असून आर्टिस्ट सेंटर या मुंबईस्थित संस्थेचे प्रतिष्ठेचे ज्युरी अँवार्ड २०१५ सालच्या चित्रकलेतील कामाला मिळाले आहे.

पत्ता :- ८१, कसबा पेठ, पुणे ४११०११.

भ्रमणध्वनी - ९४२२५११२३८ **Email** - waghsaleel@gmail.com

✘ **प्रा. डॉ. योगिनी सातारकर-पांडे**

मराठीतील प्रसिद्ध कवयित्री आणि समीक्षक. नांदेड येथील स्वामी रामानंदतीर्थ मराठवाडा विद्यापीठाच्या भाषा, वाङ्मय आणि संस्कृती अभ्यास संकुलात इंग्रजी विषयाच्या प्राध्यापिका म्हणून कार्यरत. *जाणिवांचे हिरवे कोंभ, शब्द जायबंदी होण्याचे दिवस* हे कवितासंग्रह प्रकाशित. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ आणि कुसुमाग्रज प्रतिष्ठान, नाशिक यांचा विशाखा पुरस्कार प्राप्त व इतर १५ साहित्य पुरस्कार प्राप्त. वाशिम येथे २ फेब्रुवारी २०१९ रोजी झालेल्या चौथ्या युवा साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्ष. साहित्य अकादमी, मुंबई येथे निर्मात्रित कवी म्हणून मराठीचे प्रतिनिधीत्व.

पत्ता :- सहायक प्राध्यापक, इंग्रजी विभाग, भाषा, वाङ्मय आणि संस्कृती अभ्यास संकुल, स्वामी रामानंदतीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड - ४३१६०६.

भ्रमणध्वनी - ९८८१७१७०२७ **Email** - satarkarpandeyogini@gmail.com

✘ **अंजली कुलकर्णी**

एम.ए. (मराठी साहित्य), एल. एल. बी. पुणे येथील आंतरभारती संस्थेच्या विद्यमान अध्यक्ष. मराठी स्त्रीवादी कवयित्री / लेखिका. ४ कवितासंग्रह, २ ललित लेखसंग्रह, १ अनुवादित कादंबरी आणि २ वैचारिक लेखसंग्रह प्रसिद्ध. ४ पुस्तकांचे संपादन. डॉ. नीलम गो-हे यांच्या सामाजिक कार्याचा वेध घेणारे चरित्रलेखन, *देवांसी जिवे मारिले* कादंबरीचे संक्षिप्त लेखन. *जपून ठेवू सृष्टी* हा बालकवितासंग्रह प्रसिद्ध. १९९६ आणि १९९८ ला केशवसुत पुरस्काराने सन्मानित. १९९६ ला महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचा लोककवी यशवंत पुरस्कार. दैनिक *लोकसत्ता*, दैनिक *प्रभात*, *सत्याग्रही* अशा नियतकालिकांत वर्षभरासाठी सदर लेखन. विविध दिवाळी अंक, मासिके, वृत्तपत्र यांत कविता, लेख, कथा प्रकाशित.

पत्ता :- ३, विघ्नहर, जय वर्धमान सोसायटी, बिबवेवाडी, पुणे ४११०३७.

भ्रमणध्वनी - ९९२२०७२१५८ **Email** - anjalikulkarni1810@gmail.com

✘ **श्री. रामदास भटकळ**

१९५२ पासून पॉप्युलर प्रकाशनाच्या मराठी विभागामध्ये कार्यरत. इंग्रजी प्रकाशनांत प्रा. गोविंद सदाशिव घुर्गे, प्रा. अक्षयकुमार देसाई, प्रा. दामोदर धर्मानंद कोसंबी यांच्या पुस्तकांवर काम करण्याची संधी. प्रकाशनाच्या कामाबरोबरच मराठीतून लेखन. *जिगसॉ*, *जिव्हाळा* आणि *जिज्ञासा* या पुस्तकांतून विविध प्रकारचे लेखन. *मोहनमाया* या पुस्तकात गांधी आणि त्यांच्या मित्रपरिवाराचा शोध घेतला. *जगदंबा* नाटकात कस्तुरबांना दिसलेले गांधी दाखवले. मुंबई विद्यापीठासाठी लिहिलेला *गांधी आणि त्यांचे विरोधक-सावरकर आणि आंबेडकर* हा प्रबंध इंग्रजीच्या माध्यमातून प्रसिद्धीच्या मार्गावर.

पत्ता :- एन ५, प्रथमेश CHS, टिवन टॉवर लेन, प्रभादेवी, मुंबई - ४०००२५

भ्रमणध्वनी - ९८२०८७१४०८ **Email** - ramdasbhatkal@gmail.com

✘ **श्री. पन्नालाल सुराणा**

समाजवादी चळवळीतील ज्येष्ठ कार्यकर्ते, व्यासंगी अभ्यासक. *आपला महाराष्ट्र*, *लोकशाही समाजवाद*, *ग्यानबाचं अर्थकारण* ही मराठी पुस्तके. *पायपीट समाजवादासाठी* हे आत्मकथन. अनेक

मराठी व इंग्रजी ग्रंथांत व नियतकालिकांत लेखन. 'ग्रामीण औद्योगिकरण' या ग्रंथाचे संपादक, भाई गणपतराव देशमुख गौरव ग्रंथाचे संपादक. काही इंग्रजी ग्रंथांचे मराठीत अनुवाद.

पत्ता :- 'आपलं घर,' मु. पो. नळदुर्ग, जि. उस्मानाबाद ४१३६०२.

भ्रमणध्वनी - ९४२३७३४०८९ Email - shetipannalal@gmail.com

✘ प्रा. डॉ. स्वाती राजन

सावित्रीबाई फुले, पुणे विद्यापीठ येथील इतिहास विभागात विद्यावाचस्पती ही पदवी प्राप्त. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे येथे प्राध्यापिका म्हणून कार्यरत. गेली ३१ वर्षे टिकाराम जगन्नाथ कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, खडकी, पुणे येथे इतिहास विषयाचे अध्यापन. प्रामुख्याने आधुनिक भारत, भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ आणि प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक स्त्रीवादी इतिहास लेखन व समीक्षा या अकादमी क्षेत्रांत विशेष रस. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर एक शोधनिबंध आणि राष्ट्रीय पातळीवर १६ शोधनिबंध प्रकाशित.

पत्ता :- अ/८, सुरोभी एनक्लेव्ह, नागरस रस्ता, कॉटन वर्ल्डच्या समोर / सायली गार्डनच्या समोर, औंध, पुणे ४११००७.

भ्रमणध्वनी - ८४८३८१५५६३ Email - tjcollegehistory@gmail.com

✘ श्री. निलेश वळकुंजे

इतिहास विषयातून एम. ए., नेट, सेट उत्तीर्ण. पोर्तुगीज भाषा डिप्लोमा कोर्स. (संशोधक, विद्यार्थी, इतिहास अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर). शिवाजी विद्यापीठाच्या इतिहास विभागामध्ये 'गोवामुक्ती संग्राम आणि महाराष्ट्र : चिकित्सक अभ्यास' या शीर्षकांतर्गत पीएच. डी. चे संशोधन सुरू. पीएच. डी. च्या संशोधनासाठी ICHR व महाज्योती या संस्थेकडून अधिछात्रवृत्ती प्राप्त. मराठी विश्वकोशाच्या आधुनिक इतिहास या विभागात दोन नोंदी प्रकाशित. दोन शोधनिबंध UGC Care List Journal मध्ये प्रकाशित.

पत्ता :- मु. पो. चौगुले गल्ली, उंचगांव, ता. करवीर, जि. कोल्हापूर ४१६००५.

भ्रमणध्वनी - ९६६५७०९०८५ Email - walkunjenilesh10@gmail.com

✘ डॉ. अरुण शिंदे

नाइट कॉलेज कोल्हापूर येथे प्राध्यापक व मराठी विभागप्रमुख म्हणून कार्यरत. मराठी भाषा, साहित्य, इतिहास, सत्यशोधकीय साहित्य, सामाजिक चळवळी, साहित्याचा सामाजिक-सांस्कृतिक अभ्यास, लोकसंस्कृती आदी त्यांचे अभ्यास विषय. व्यासंगी प्राध्यापक, संशोधक, लेखक, प्रभावी वक्ते व परिवर्तनवादी कार्यकर्ते म्हणून परिचित. सध्या शिवाजी विद्यापीठाच्या मराठी अभ्यास मंडळाचे व मानव्य विद्याशाखेचे सदस्य. तसेच सोलापूर विद्यापीठाच्या मराठी अभ्यास मंडळाचे सदस्य व कला विद्याशाखेचे सदस्य. महाराष्ट्र टाईम्स, सकाळ, पुढारी, तरुण भारत आदी दैनिकांमध्ये सातत्याने लेखन.

पत्ता :- प्राध्यापक व मराठी विभाग प्रमुख, नाइट कॉलेज, कोल्हापूर

भ्रमणध्वनी - ९४२१०२४०५५ Email - arunkshinde@gmail.com

'नवभारत'च्या वार्षिक वर्गणीसंदर्भातील / 'नवभारत'च्या देणगीसंदर्भातील आवश्यक माहिती

वार्षिक वर्गणी - ५००/- रु. वर्गणी NEFT ने भरण्यासाठी बँकेचे तपशील -
खाते प्रकार - बचत खाते (सेव्हिंग अकाउंट)

Bank Name -- The Wai Urban Co-op Bank Ltd., Wai

५९१, Ganpati Ali, Wai, Tal - Wai, Dist. - Satara.

A/C Name -- Navbharat Masik

CBS A/C No -- ११०१०३१३०००१३३६

IFSC CODE -- SVCB००१६१०१

(SVCB नंतर O (ओ) नसून ० (शून्य) आहे. काही तांत्रिक कारणांमुळे बँकेने सुमारे महिनाभर IMPS बंद ठेवले आहे; पण NEFT चालू आहे.)

वर्गणीचा चेक पाठवायचा असल्यास कृपया या नावाने पाठवावा -

'नवभारत' मासिक

वर्गणी चेक, डीडी किंवा मनिऑर्डरने पाठवायची झाल्यास कार्यालयीन पत्ता -

नवभारत मासिक, प्राज्ञपाठशाळामंडळ, ३१५, गंगापुरी, वाई ४१२८०३ (जि. सातारा).

NEFT ने वर्गणी पाठवल्याचेही स्वतःच्या नाव-पत्त्यासह याच पत्त्यावर पत्राद्वारे कळवता येईल. त्याऐवजी SMS वा Whats App द्वारे कळवायचे झाल्यास नवभारत कार्यालयातील सौ. नीता गायकवाड (मोबाईल ९४२३८६६५५६) यांना मेसेज करावा. नवभारतला देणगी देण्यासाठी हीच पद्धत वापरावी.

'व्यवस्थापक, नवभारत' यांचा संपर्कासाठीचा दूरध्वनी क्रमांक - (०२१६७) २२०००६

प्राज्ञपाठशाळामंडळास देणगी देण्यासाठी

वर दिलेल्या पद्धतीनेच देणगीची रक्कम जमा करावी. मात्र चेक, डीडी किंवा मनिऑर्डर पाठवायची झाल्यास ती या नावाने पाठवावी -

प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई

संपर्कासाठी पत्ता - सचिव, प्राज्ञपाठशाळामंडळ, ३१५, गंगापुरी, वाई ४१२८०३ (जि. सातारा).

Bank Name -- The Wai Urban Co-op Bank Ltd., Wai

५९१, Ganpati Ali, Wai, Tal - Wai, Dist. - Satara.

A/C Name -- Pradnyapathashala Mandal

CBS A/C No -- ११०१०३१३०००००८४

IFSC CODE -- SVCB००१६१०१

(SVCB नंतर O (ओ) नसून ० (शून्य) आहे. काही तांत्रिक कारणांमुळे बँकेने सुमारे महिनाभर IMPS बंद ठेवले आहे; पण NEFT चालू आहे.)

वर्गणी आणि देणगीचे स्वागत आहे.